

MLINARSTVO ZAGREBA OD NAJSTARIJIH VREMENA
DO POČETKA XX STOLJEĆA

UVOD

Među najstarije zanate na svijetu, pa tako i u Zagrebu, ubraja se mlinarstvo, jer ono je najuže povezano sa osnovnom potrebom čovjeka i održavanjem života, s pripremanjem dnevne hrane — sa svagdanjim kruhom. Zgodno je grčki filozof Ποσειδώνιος (Poseidonios) rekao da je prvi čovjek, kada je upotrijebio svoje kutnjake za drobljenje hrane, bio u stvari i prvi mlinar, jer on je trebao samo iz rada svojih zuba, iz žvakanja izvući pravilne zaključke. Početke mlinarstva treba, dakle, tražiti u onim pradávnim vremenima kada je čovjek prvi put pokušao da zrnje različitih plodova umjesto zubima drobi rukom s pomoću kamenova. U svom razvitku on ubrzo pronalazi i prva primitivna mehanička sredstva, a naročito otkako je napustio nomadski i lovački način života i svojoj obitelji dao stalno obitavalište u nekom pogodnom kraju. Na zemlji uz taj svoj prvi dom čovjek uzgaja usjeve, od kojih dobiva godišnje plodove za svoju prehranu. Pa kako je morao pronalaziti različito oruđe da olakša obradu te svoje zemlje, tako je postupno konstruirao i sredstva za pripremanje plodova dobivenih od uzgojenih žitarica (prosa, raži, pšenice, zobi, ječma i dr.). Na taj je način učinio prvi još vrlo primitivni žrvanj, mlio je zrnje u muku i tukao ga u stupi.¹

Najstariji »mlinovi« iz pretpovijesnih vremena predstavljaju kamenu ponešto konveksnu plohu s jednim prikladnim oblim i dosta glatkim kamenom za drobljenje ili jedan čvrsto usađeni kameni blok, koji je odozgo bio malo udubljen, a na njemu položen drugi kamen oblika prilagođenog toj udubini kako bi se mogao pomicati naprijed i natrag i tako drobiti zrnje. U taj gornji kamen kasnije su utaknute i drvene ručice.² Za rad ovih žrvnjeva bilo je potrebno

¹ J. Predavec, *Selo i seljaci*, Zagreb 1934, str. 34—35.

² H. E. Jacob, *Sechstausend Jahre Brot*, Hamburg 1954; H. E. Jacob: *Šest hiljada godina kruha*, Zagreb 1957, str. 70—71.

mного tjelesnog napora i dosta ljudske snage, a ipak su taj rad u stara antička vremena, prema svjedočanstvu Homerovu, obavljale gotovo isključivo žene.³ Takvi »mlinovi« postojali su u cijeloj srednjoj Evropi nekako od neolita i održali se sve do rimskih vremena u jedva izmijenjenu obliku. Tada su ih zamijenili savršeniji žrvnji, koje već vrlo rano poznaju i svi slavenski narodi. Dakako, ti žrvnjevi su se i dalje usavršavali i pomalo postali pravi mali kućni mlinovi na ručni ili nožni pogon. Uz njih je jednako bila u upotrebi i stupa — posuda, u kojoj se zrnje tuklo teškom drvenom palicom.⁴ Veće potrebe zbog povećanja porodice primorale su čovjeka da dotadanji isključivo ljudski pogon zamijeni životinjski (suhare), pa zatim da se koristi i snagom potočne vode (vodenice) ili snagom vjetra (vjetrenjače) za pokretanje svog mlinskog mehanizma.⁵

U povijesti mlinarstva od najvećeg su značenja bili rimski mlinovi. U Pompejima su sačuvani primjerci rimskih mehaničkih žrvnjeva. To su genijalno zamišljeni strojevi. Kamene kule visoke oko dva metra svojim oblikom, posebno uskim strukom, podsjećaju na pješćane satove. Sastoje se od dva dijela izrađena od kamena vulkanskog porijekla. Donji je dio (meta) stabilan mlinski kamen isklešan u obliku čunjasta (stožasta) valjka, a bio je ozidan zidom, kojemu je na gornjoj plohi bio postavljen uvijeni olovni žlijeb. Na vrhu čunjka nalazio se kvadratni drveni klin sa željeznim šiljkom, na kojemu se njihao drugi gornji kamen (catillus) u obliku dvostrukog šupljeg čunjka (stošca) ili lijevka s uskim otvorom u sredini, vrlo nalik na pješćani sat. U taj lijevak sipalo se žito, koje se mrvilo između mete i katilusa i padalo kao brašno u olovni žlijeb na ozidanu dijelu mete. Okretanje se obavljalo s pomoću drvenih motki usađenih na najužem mjestu katilusa u dva četverokutna otvora. Katilus je morao biti pokretan i zato je na gornjem kraju imao dvije poprečne drvene ili željezne poluge, čije je središte bilo nasadeno na klin mete. Tako je omogućeno lebdenje katilusa iznad mete. Drvene motke pokretale su obično mazge.⁶

Posebno savršenstvo tehnike predstavljale su rimske vodenice. Njihov je sistem bio toliko izvrstan da se njegova osnovna tehnika gotovo i nije mijenjala sve do današnjih dana. Poslužit ćemo se opisom rimske vodenice od Polija Marka Vitruvija: »Vodenice pokreće jedno podljevano kolo s lopatama, spojeno na jednom kraju osovine sa zupčanikom. On je postavljen okomito i vrti se istodobno i istosmjerno kao i podljevano kolo. U prvi zupčanik zahvaća vodoravno drugi manji zupčanik i okreće osovinu s dvostrukim željeznim lastavičjim repom, koji je klinom zaglavljen u mlinski ka-

³ T. Maretić, Homer. Odišeja XX, Zagreb 1950, str. 106—119.

⁴ L. Niederle, Život starých Slovanů (Slovanské starožitnosti III). Prag 1921, str. 113—123.

⁵ F. Hefele, Naši domaći obrti. Građa za obrtno nazivoslovlje. Sisak 1896, str. 76—125.

⁶ A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst. 2. Aufl. Leipzig 1908, str. 407—409; H. E. Jacob o. c. str. 93, 96 (slika).

men. Tako prvi zupčanik pokreće drugi, a ovaj vrti mlinski kamen. Žlijeb koji je obješen nad strojem dovodi žito na mlinsko kamenje. S pomoću takva okretanja melje se brašno.⁷

Najprije su, dakako, postojali mlinovi samo za potrebe jedne kuće i jedne obitelji, dakle jednog gospodarstva. No kako su se iz tih prvih velikih obitelji u jednom skupnom zadružnom gospodarstvu odvajali pojedini članovi i stvarali nove obitelji i nova gospodarstva, oni su se i dalje služili mlinom onoga gospodarstva iz kojega su izišli. Tako je taj mlin podmirivao potrebe nekoliko kuća i više gospodarstava, pa i cijelog naselja. A da bi se njime svi mogli podjednako koristiti, trebalo je uvesti redosljed mljevenja i također srediti troškove uzdržavanja mlinske zgrade i mlinskog postroja. Tako su nastali poredovnički mlinovi, a oni koji su se njima služili nazvani su poredovnjacima ili ketušima.⁸ To su, dakle, dioničari zajedničkog mlina, koji u njemu melju žito za svoje potrebe po ustaljenom redu i prema svom udjelu, a za uzdržavanje mlina daju određeni prinosi u naravi (žito, mlivo, drvo) ili u novcu.⁹ Osim ovih mlinova susreću se već od najranijih vremena također gospoštijski ili feudalni mlinovi. Oni prvotno služe za potrebe gospodarstva feudalaca (svjetovnog ili crkvenog), a zatim melju i za podložne kmetove. No kako je uskoro bilo sve teže doći na red za mljevenje u poredovničkim mlinovima — jer je poredovnjaka iz dana u dan bilo više, a izmnljevno žito nije uvijek moglo biti dostatno do slijedećeg mljevenja prema utvrđenom redu — to su uz ove mlinove pomalo nastali i obrtnički mlinovi, koji melju za novac ili ušur (ujam, vaganec), a po volji i prema potrebi interesenata.¹⁰ Zato mlinarski zanat postaje općenito cijenen i vrlo častan, a mlinarenje veoma umosan posao. Taj zanat poznat je i kod nas kao »dobra meštija« sve do polovice XIX stoljeća.

NAJSTARIJI MLINOVI NA POTO KU MEDVEŠČAKU

Konfiguracija tla područja na kojemu su se smjestili grad Zagreb i njegova prigradska naselja, vrlo je pogodna za mlinarenje. Zagrebačka gora (Medvednica), podno koje leži grad, obiluje jakim izvorima, koji stvaraju mnoštvo potoka i potočića sa slivom kroz sam

⁷ Pollio Marcus Vitruvius, De architectura, Liber X, cap. 10; Vitruvius deutsch. Nemlich des aller namhaftigsten und hocheffarnesten römischen Architecti und kunstreichen Werck- oder Bawmestero Marci Vitruvii Pollionis Zehen Bücher von der Architectur und künstlichem Bawen... Nürnberg 1548, str. CCCIII; H. E. Jacob o. c. str. 146.

⁸ Riječ izvedena vjerojatno prema mađarskom ket, kettö, kettös, kettözni — dva, ponavljati, biti drugi po redu.

⁹ F. Hefele o. c. str. 110; V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1908—1922, str. 501, 671—672, 1008, 1494, 1535; J. Predavec o. c. str. 253; R. Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860), Zagreb 1951, str. 409—411.

¹⁰ R. Bičanić o. c. str. 410.

grad prema rijeci Savi. Od istoka prema zapadu to su potoci Kašina, Vukovdol, Srednjak, Goranec, Čučerje, zatim Miroševac, u koji utječu Vidovec, Bidrovec i Trnava, pa Štefanovec, koji se spaja s Markuševcem, i Bliznec, u koji utječe Bačun, te Medveščak, Crnomerac (Mali i Veliki potok), Kustošak i Vrabeščak (Vrapčanec), u koji utječe Mikulić, te Markovec i Dolje sa Stenjevcem.¹ Zato su se stanovnici grada i okolice od vjekada koristili njihovim vodama za tjeranje svojih mlinova, a naročito vodom onih većih potoka, od kojih je svakako bio najvažniji današnji Medveščak, nekoć zvan Crikvenik ili Medvednica.² Taj potok protjecao je gradom i dijelio ga na dvije jurisdikcije, desnu varošku (Grič) i lijevu kaptolsku. On je u cijelom svom toku kroz Šestinsku dolinu, pojačan kod Okrugljaka pritokom Gračancem, bio dovoljno jak i sposoban za tjeranje mlinova, ali mu je korito imalo prilično nizak položaj. Zato su bili još u XIII i XV stoljeću prokopani posebni kanali za mlinove, o čemu je sačuvan pismeni spomen u mnogobrojnim starim ispravama Zagreba. Tako se već iz isprave od 30. ožujka 1257. godine³ vidi da je arhiđakon i kanonik zagrebački Petar poklonio cistercijskom samostanu svoja tri mlina u blizini samostana i Pisanog mosta (kasnije nazvanog Krvavi most), koji su se nalazili na jednom takvom kanalu zvanom Prekopa ili Pretoka. U nastalom sporu zbog te darovnice, koju ne htjedoše varošani priznati, odredio je ban Stjepan da bolji i lošiji od tih mlinova pripadnu samostanu, a onaj srednji varoškoj (gričkoj) općini. To zatim potvrdiše 3. travnja 1259. godine kralj Bela IV⁴ i 3. prosinca iste godine papa Aleksandar IV.⁵

¹ Gj. Deželić, Zagrebački potoci, vode i zdenci g. 1874. (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 151—153); L. Marić — N. Pauković, Izvori u srednjem dijelu Medvednice. Prilog hidrografiji Zagrebačke gore. Zagreb 1935, str. 10—12, 29; A. Puk, Iz vodopravne problematike grada Zagreba (Privreda Zagreba IV. Zagreb 1957, br. 15, str. 411—420); Medvednica kao rekreativno područje grada Zagreba. Studija. Zagreb 1960—1961, str. 59—61, 63—64; A. Lj. Lisac Zagrebačka javna kupališta kroz stoljeća (Rasprave i grada za povijest nauka JAZU I. Zagreb 1963, str. 341—391). — U srednjovjekovnim ispravama nailazimo na imena nekih manjih potočića na području grada Zagreba. Tako se spominju Ilica (po kojem je primila ime današnja glavna gradska ulica), Kalinovica, Serbečica, Tišica, Topličica i Tuškanec (zvan i Zazidnjak, jer je proticao podno gradskih zidina), te Čogoj, odnosno Čogojnica (javljao se samo u kišno doba). Vidi više kod I. K. Tkalić, Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IX, Zagreb 1903, str. VI; X. Zagreb 1904, str. III.

² U ispravi kralja Emerika iz 1201. godine »Cirkuniza« (I. K. Tkalić o. c. I. Zagreb 1889, str. 3—4, doc. 5), u zlatnoj buli kralja Bele IV, od 16. studenog 1242., godine »Cyrkuenich« (ibid. str. 15—18, doc. 18), u ispravi kralja Bele IV, od 23. studenoga 1266. godine »Cyrkenich« (ibid. str. 40—41, doc. 49), u ispravi od 1. kolovoza 1328. godine »Cirkuesche« (ibid. str. 129—130, doc. 146), u ispravi od 9. kolovoza 1347. godine »Cirkuenische« (ibid. str. 189—190, doc. 210), u ispravi od 16. kolovoza 1376. godine »Medwenycha« (ibid. str. 250—254, doc. 262) itd.

³ ibid. str. 26—27, doc. 32.

⁴ ibid. str. 29—30, doc. 37.

⁵ ibid. str. 31, doc. 39.

Medveščakov kanal Pretoka (Prekopa) bio je prokopan podno Okrugljaka i tekao Ksaverskom dolinom do mlina kod nekadanjeg novoveškog groblja, gdje se spajao s potokom Gračancem, te se odmah od njega i razdvajao. Voda potoka Gračanca je, naime, prešavši slap tekla dalje starim koritom Medveščakovim zvanim »Matičina«, dok je voda potoka Medveščaka upućena kanalom na novoveške mlinove. Vode obaju potoka spajale su se ispod Popova turna i zatim opet razdvajale, pa je Matičina tekla nekadanjom ulicom »Potok« (danas Tkalčićeva), a Pretoka kanalom više nije na mlinove kod Pisanog (kasnije Krvavog) mosta. Oдавде su vode opet sjedinjene tekle dalje zajedničkim koritom prema Savi.⁶

Kako je desna obala glavnog Medveščakovog korita, zvanog Matičina bila slobodni kraljevski grad s posebnom jurisdikcijom prema susjednoj jurisdikciji općine Kaptol, kojoj je pripadala lijeva obala potoka, došlo je već vrlo rano do sporova i ozbiljnih sukoba između tih dviju općina zbog prava na uživanje potočne vode i podizanje mlinova. Višegodišnja oštra borba završena je tek nagodbom između njih prema ispravi od 12. svibnja 1392. godine.⁷ Taj sporazum određivao je da se na području od dominikanskog vrta (današnje Jurisčićeve ulice) pa do humka ispod kaptolske kule zvane Popov turen, gdje se oba Medveščakova kraka spajaju, ne smije podići nikakav mlin ili postrojenje pokretano kolom. Odatle opet prema sjeveru sve do mlina sinova Čuporovih kod novoveškog groblja može samo Kaptol graditi mlinove na svojoj strani i koristiti se potočnom vodom za njihov pogon. Od mlina sinova Čuporovih do zdenca u Gračanima dopušteno je pak samo varoškoj općini podizati mlinove, i to na svojoj zapadnoj obali. Ipak mlinovi cistercijski, a isto tako i mlin novoveške župne crkve, koji su tamo od starine, mogu i dalje ondje ostati. Tačniji broj i opis lokacije najstarijih zagrebačkih mlinova daje nam isprava o reambulaciji kaptolskih posjeda od 1. kolovoza 1328. godine⁸, iz koje znamo za dva cistercijska mlina, tri kaptolska, zatim za biskupski mlin i dva varoška mlina, te mlin franjevačkog samostana.

⁶ I. K. Tkalčić o. c. IX. Zagreb 1903, str. XXVI—XXVII.

⁷ I. K. Tkalčić o. c. I. Zagreb 1889, str. 341—345, doc. 362.

⁸ U ovoj ispravi kralja Karla stoji: »... ad locum molendini super eodem rivulo sancti Emerici prope puteum, deinde per eundem rivulum sursum ad duo molendina abbatis de Zagrabia super eodem rivulo, que molendina ad metas capituli includuntur, deinde super ipsum rivulum ad tria molendina capituli, et dehinc ad molendinum domini episcopi, adhinc iterum ad tria molendina capituli, semper cum dicto rivulo in totum cum molendinis ad capitulum seu zagrabiensem ecclesiam pertinente, dehinc per verum meatum ipsius rivuli versus septentrionem pervenit ad duo molendina Grecensia, que aqua de dicto rivulo recepta ducuntur. Abhinc tendit per antiquum meatum sepedicti (superdicti) rivuli ad molendinum Heremitarum, deinde per antiquum meatum ipsius rivuli transit quedam molendina Grecensia in vicinitate predii Nicolai...« Vidi tekst kod I. K. Tkalčić o. c., I, Zagreb 1889, str. 129—130, doc. 146; L. Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda Zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV stoljeća (Rad JAZU knj. 286. Zagreb 1952, str. 171—256).

Godine 1457. Kaptol je bio razorio splavnicu ispod Popova turna i tako svu vodu potoka Medveščaka uputio njegovim glavnim koritom. Zbog toga potpuno je presušio prokop između splavnice i Pisanog (Krvavog) mosta. Zato su svi varoški mlinovi, koji su smješteni na tom prokopu, ostali bez vode za pogon i stali, te tako pretrpjeli znatne štete. Varoški kapetan Krištof Hochburger pismeno je opomenuo Kaptol 8. svibnja 1475. godine tražeći da smjesta popravi splavnicu i pusti vodu prokopom do varoških mlinova⁹, no ovaj se na opomenu oglušio, pa je varoška općina bila prisiljena obratiti se kralju Matijašu, koji je posebnom ispravom od 6. lipnja iste godine oštro prekorio Kaptol i naredio da odmah popravi razrušenu splavnicu i rukav potoka Medveščaka svede opet na varoške mlino-ve.¹⁰ Tako je i ovaj sukob bio završen.

Pravo uživanja vode rijeka i potoka pripadalo je kraljevskom pravu (jus regale), pa je to pravo uživala i varoška općina kao slobodni kraljevski grad na potocima, koji su protjecali teritorijem pod njezinom jurisdikcijom, odnosno unutar granica određenih zlatnom bulom kralja Bele IV od 16. studenog 1242. godine.¹¹ Ona je to svoje pravo naročito vršila za mlinariju, pa je pri svakom izdaju dozvole za gradnju mlina obvezivala molitelja da joj u ime priznanja legalnog prava plaća godišnji »činž«.¹²

Iz starih knjiga posjeda grada mogu se pratiti promjene u vlasništvu pojedinih mlinova, a iz knjiga sudskih poziva znamo i za mnoga imena tadanjih mlinara. Tako se već od 1355. godine spominje mlinar Ivan¹³ i mlinar Vuk (Wlk-Wolk)¹⁴, od 1359. godine mlinar Andrija¹⁵, mlinar Golob¹⁶ i mlinar Vukman (Wlkman)¹⁷, od 1360. godine mlinar Nikola Baboed¹⁸, od 1362. godine mlinar Kristan¹⁹, od 1363. godine mlinar Vidak²⁰, od 1365. godine mlinar Stjepan²¹ itd. Većina tih mlinara nisu bili vlasnici mlinova, nego samo zakupnici ili arendatori kaptolskih-samostanskih i biskupskih mlinova ili varoških mlinova u posjedu pojedinih feudalaca. O njihovu radu nema nekih naročitih podataka, a sačuvane isprave onoga doba većinom govore o posjedovnim promjenama, zakupima, založnim transakcijama ili međusobnim sporovima pojedinih mlinara zbog svađa, nanesenih uvreda i slično.

⁹ I. K. Tkalčić o. c. II. Zagreb 1894, str. 364—365, doc. 295.

¹⁰ Ibid. str. 365—366, doc. 296.

¹¹ I. K. Tkalčić o. c. I. Zagreb 1889, str. 15—18, doc. 18.

¹² I. K. Tkalčić o. c. IX. Zagreb 1903, str. XXVII.

¹³ I. K. Tkalčić o. c. IV. Zagreb 1897, str. 13, 16, 17, 57, 347.

¹⁴ Ibid. str. 29, 32, 86, 87, 92, 107, 117, 120, 180, 189, 190, 192, 195, 220, 221, 242, 243, 245, 254, 257.

¹⁵ Ibid. str. 153, 155, 230.

¹⁶ Ibid. str. 153, 302.

¹⁷ Ibid. str. 131, 150, 154, 173, 180, 301.

¹⁸ Ibid. str. 116, 178, 189—191.

¹⁹ Ibid. str. 213, 218.

²⁰ Ibid. str. 282.

²¹ Ibid. str. 337, 339.

Uz popis građanskih kuća o plaćanju poreza iz 1367—1368. godine (*Curiae item numerus inquilinorum et taxa eorundem in civitate Grecensi annis 1367 et 1368*) nalazi se »nota« iz 1368. godine sa spisnom zagrebačkih obrtnika, u kojemu se navode i tri mlinara.²² Ivan Krst. Tkalčić izradio je na osnovi raspoloživih suvremenih isprava nacrt, koji prikazuje Zagreb potkraj XIV stoljeća. Uz potok Medveščak nacrtan je i njegov mlinarski odvojak, na kojemu je u gornjem toku pred Splavnicom ucrtano šest mlinova, a na donjnjem toku po dva mlina podno Popova turna i pred Pisanim (Krvavim) mostom.²³ Vrlo je zanimljiva i karta Zagreba iz prvih desetljeća XVI stoljeća (oko 1526. godine), koju posjeduje bivša Dvorska knjižnica u Beču (inv. br. 8609), a koja nosi naslov »Mappae geographicae regni Hungariae...«, jer su na njoj vidljivi i neki mlinovi na potoku Medveščaku.²⁴

Kada je 1670. godine bila izvršena procjena medvedgradskih dobara, procijenjena su i dva drvena mlina na potoku Medvedu (Medveščaku) najpriprostije vrsti, svaki s po jednim kamenom. Tom su prilikom spomenuta još i tri mlina, vjerojatno kmetska na istom potoku, jer se i od njih ubirao godišnji dohodak.²⁵ Za mlin jezuitskog kolegija, koji mu je darovala grofica Eva udova Drašković Trakošćanska 1. studenog 1613. godine²⁶, sačuvala se zanimljiva pogodba o zakupu iz 1773. godine, koja počinje ovako: »1773. učinjena je pogodba med kolegijumom zagrebačkim S. J. i dvem purgari i peki, jednom na varašu gornjem, drugem na Kaptolu stojećem, kojem kolegijum rečeni svoj melin pri sv. Ksaveriušu, zemljam i vertom poleg istoga melina iz arende na 3 leta izručil je...« Ovo utanačenje sadržava pet tačaka: a) Kolegij daje mlin na potpuno korištenje zakupnicima, ali će se i dalje brinuti o njegovu krovu, mlinskom kamenju i kolima; b) zakupnici su dužni mljeti za kolegij cijelu godinu prema potrebi »prez vsakoga vaganca... i dvoje kaše — kakti hajdeno i sitno — kuliko za kolegijum je potrebno, stući vu stupah i pripraviti, jačmeno pako omilati«; c) zakupnici će o svom trošku uzdržavati unutrašnja postrojenja i vršiti manje popravke; d) na ime arende plaća se 40 rajnških godišnje početkom svake go-

²² I. Tkalčić, Dva odlomka za poviest grada Zagreba u XIV. vieku (Starine JAZU knj. 7. Zagreb 1875, str. 13—46, napose str. 37—46); M. Rogošić: Gornji grad (Zagrebačka panorama I. Zagreb 1961, br. 6, str. 152—154).

²³ I. K. Tkalčić, Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, prilog.

²⁴ G. Szabo, Slike grada Zagreba iz četiri stoljeća (Savremenik IX, Zagreb 1914, str. 159—163, 213—218, 250—266, reprodukcija karte između str. 160 i 161); G. Szabo, Stari Zagreb. Zagreb 1940, str. 3 priloga (reprodukcija karte); L. Dobronić, Stari planovi Zagreba. Zagreb 1961, str. 6—7 (reprodukcija karte).

²⁵ DAZ, *Acta Sermagiana* 1670 br. 416; E. Laszowski, Procjena dobara medvedgradskih g. 1670 (Vjesnik hrv. slav. dalm. Zemaljskog arkiva II. Zagreb 1900, str. 184—186).

²⁶ E. Laszowski, Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XVII. Zagreb 1941, str. 352—353, doc. 268; str. 355—356, doc. 271.

dine, a kontrakt se obnavlja po isteku svake treće godine; e) kvarovi u mlinu i štete, ukoliko se prouzroče nemarom zakupnika, idu na njihov teret, oni su uz to dužni s drugim mlinarima popravljati i čuvati potočno korito, a ukoliko što sami investiraju u mlin, ostaje po prekidu kontrakta njihovo vlasništvo ili će to kolegij otkupiti od njih. Ta pogodba završava: »I ako bi kolegiumski drugi mlin ne mogel mleti, onda sloboden bude kolegium pred sveršenim kontraktom vu melin — kakti vu svoje — vlesti«.»²⁷

Kada je 26. srpnja 1651. godine nad Zagrebom bjesnilo veliko nevrijeme, došlo je na cijelom gradskom području, naročito u dolini potoka Medveščaka, do velike poplave od bujice, koja se slila sa Zagrebačke gore. Tom su prilikom, dakako, osobito stradali svi zagrebački mlinovi, a onaj jezuitski na Ksaveru bio je potpuno uništen.²⁸ Zagrebački mlinovi teško su postradali i 1750. i 1751. godine, kada su također zbog nevremena, bujice izazvale duž cijeloga toka potoka Medveščaka veliku poplavu i razorile mnoge mlinove na njemu.²⁹ Slična razaranja i veliku štetu pretrpjeli su ti mlinovi i u noći 20. rujna 1864. godine prilikom velikog nevremena u Zagrebačkoj gori i nad Zagrebom.³⁰ Posljednji put, naime 1895. godine, veliko nevrijeme uništilo je prokopnu branu Medveščakova kanala, koji se tada zvao Melišćak, te tako zapečatilo sudbinu preostalih novoveških mlinova.

Feudalni gospodar Šestina grof Sermage imao je ispod Šestinskog brijega mlin na potoku Medveščaku i iznad njega stvorio ribnjak, iz kojega je tekla voda na taj mlin i dalje na ostale mlinove u dolnjem toku Medveščaka. Vlastelinov mlinar češće je zatvarao vodu poviše mlina, pa su svi ostali mlinovi imali nedovoljno vode za pogon, a naročito oni bliže samome gradu. Takvim postupkom dovodilo se u naročito nezgodan položaj i suknaru (panificina), koju je Franjo Kušević oko 1750. godine bio podigao uz potok Medveščak koristeći se njegovom vodom za pogon svoje manufakture.³¹ 1762. godine osobito se zaoštrio spor između grofa Petra Sermagea i Franje Kuševića, koji su inače bili u savezu radi suknare. Otkako je po grofovnu nalogu uslijedilo zatvaranje brane i odvođenje vode iz korita Medveščakova, čime se otežavao rad suknare, ali i svih mlinova prema

²⁷ DAZ (ranije Državni arhiv Budimpešta), Acta Jesuitica irregistrata — Acta Collegii Zagrabienensis fasc. IV (1773), br. 81; R. Horvat, Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 92—93.

²⁸ Univerzitetaska biblioteka Budimpešta, Historia collegii societatis Jesu in monte Graeco Zagrabiae siti, str. 166 (sig. Ab-130); R. Horvat, Prošlost grada Zagreba, Zagreb 1942, str. 31—32.

²⁹ B. A. Krčelić, Annuae ili historija 1748—1767, Zagreb 1952, str. 58, 72.

³⁰ HAZ, Grad. pogl. Zagreb, zapisnik sjednice zastupstva od 26. IX 1864, § 1; Narodne novine XXX, Zagreb 22. IX 1864; »Zagreb« X, Zagreb 1942, str. 81.

³¹ DAZ, Acta politica Civitatis Zagrabiae (depozit) fasc. LIV (1750/51) br. 52; Acta banatica fasc. XXXII. (1751) br. 9; Acta Sermagiana fasc. XXIV. (1762) br. 2249; E. Laszowski, Mlin gospodstije šestinske na Medveščaku 1766. (Stari i novi Zagreb I, Zagreb 1925, str. 231—232); M. Despot, Pokušaj manufakture u gradanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću, Zagreb 1962, str. 8—9.

gradu, zategnutost je stigla do kulminacije, pa je 1764. godine spor došao pred sud. Zatim je došlo i do pritužbe na županijsku skupštinu od strane ostalih vlasnika mlinova na potoku Medveščaku, posebno biskupa, Kaptola i varoške općine. Podžupan Matija Bornemissa upućen je da na samom mjestu ispita stvar. On se kod vlastelinskog mlina sastao s predstavnicima podnositelja žalbe i ostalim mlinarima. Ustanovljeno je da je postupak vlastelinskog mlinara protuzakonit i da bi taj mlin uopće trebalo odstraniti. No, kada je grofov zastupnik obećao da se voda više neće zatvarati, spor je 1767. godine likvidiran izvještajem županijskoj skupštini.³²

Prilikom popisa pučanstva u varoškoj jurisdikciji Zagreba 1796. godine upisana su na području izvan gradskih zidina četiri mlinara, i to Martin Kogaj u mlinu na tri kotača, zatim Juraj Skaurin, zakupnik jezuitskog mlina na četiri kotača, Juraj Oraši u mlinu na dva kotača i Andrija Tersan u mlinu kaptolskog seminarija na tri kotača.³³ Pored tih mlinova postojali su tada još neki mlinovi, tako drugi mlin jezuitskog kolegija, Kosov mlin, mlin opatica, mlin varoškog župnika, mlin seminarija sv. Josipa i Hochmemerov mlin. Iz službenog iskaza, koji su sastavili varoški senatori Franjo Macan i Karlo Fröschl 19. ožujka 1782. godine, u Zagrebu je bilo svega 236 majstora obrtnika sa 250 pomoćnika i 212 slugu, a od toga tada je bilo 10 mlinara s 8 pomoćnika i 4 sluge.³⁴ Za tadanji Zagreb, grad od svega 2689 stanovnika³⁵, to je svakako bilo vrlo mnogo.

U ostavinskom inventaru iz godine 1782. s popisom nekretnina i pokretnina obitelji Sermage, sastavljenom povodom smrti grofice Ane Marije Drašković Trakošćanske, udove grofa Petra Troilla Sermage (Conspectus divisionalium instrumentorum factam inter illusterrimos Dnnos Comites & Comitissas a Sermage divisionem demonstrantium) spomenuti su i mlinovi podalje od tadanjeg grada, na Sermageovim posjedima. Opis tih mlinova je zanimljiv, posebno i zbog zatečenog mlinarskog pribora. Evo tekst u izvratku:

»Vu Melinih (In mollis).

Melin pod Ribnyakom vu Lettu 1781° iz dreva na nekuliko hrasz-tovoga, na nekuliko jalovoga na techaj jeden, y Sztupe imajuci, Z-Shviglihom novem pokrit podzidani, pri Nyem Klepecz Selezni 1, Stanga Selezna 1, Za Kamenye Zdigati.

Melin Ober Ribnyaka na nekuliko deszek, na Nekuliko jalovoga dreva vre chiszto Zegnitoga Stojechi na dva techaja, beli Kamen

³² DAZ, *Acta gen. cong. com. Zagrabiae* fasc. LVII. (1767) br. 1068; *Acta Sermagiana* fasc. XXV. (1767) br. 2386—3404; E. Laszowski, o. c. (vidi pod 31); M. Despot o. c. str. 13—14.

³³ DAZ, *Acta politica Civitatis Zagrabiae* (depozit) 1769; R. Strohal, *Popis pučanstva iz godine 1769. u Zagrebačkoj Gričkoj gorici* (»Zagreb« II, Zagreb 1934, str. 313—317, 347—349).

³⁴ E. Laszowski, *Zagrebački obrtnici 1782* (»Zagreb« V, Zagreb 1937, str. 410).

³⁵ *Ibid.*

imajuchi 1, drugi pako Cherni, y Sztupe, Napravljen za Goszpodina pokoinoga. Stanga Selezna 1, Za Kamen Zdigati, Klepczev 6, Bat Selezni 1, Saraffi 2. Za melin na isztom potoku Saraffi 2. Za melin na isztom potoku Szpadajuchi pod Kosztanyek, iz vszakojachkoga dreva napravljen Techaj jeden Z-Shviglinom Szredyem pokrit Za Goszpodina Groffa, Stangu Seleznu jednu, Klepacha 2, imajuchi pipnyak 1...

Shesztine.

... *Melin pod Ribnyakom* na jeden Techaj. Za prenapraviti, melin drugi ober Chernomerecz nikaj Nevalyani...³⁶

³⁶ D. Jurman-Karaman, O profanoj arhitekturi zagorskog feuduma potkraj XVIII. stoljeća (Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU VI. Zagreb 1958, br. 3, str. 169—181), gdje je na str. 176—181 taj »Conspectus« objavljen u cijelosti. Glede u njemu spomenutih lokacija: Kostanjek — sudčija Sused, rkt. župa Stenjevec d.; Mlinovi — sudčija Gračani, rkt. župa Sestina (V. Sabljar: Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hèrvatske i Slavonije. Zagreb 1866, str. 194, 264).

ZAGREBAČKI OBRITNIČKI MLINOVI

Obrtnički mlinovi nastali su u Zagrebu dosta kasno, nekako potkraj XVIII stoljeća, pa su mlinari tek početkom XIX stoljeća imali svoj posebni ceh. Taj mlinarski ceh imao je, na primjer, 1834. godine 25 članova, i to 19 varoških i 6 seoskih, 1835. godine 17 varoških i 4 seoska, 1836. godine 15 varoških i 6 seoskih itd.¹ Bili su, dakle, već u stalnom opadanju.

Koncem XVIII stoljeća i u prvim decenijama XIX stoljeća, kada je mlinarstvo u Zagrebu i njegovoj najbližoj okolici bilo još u punom cvatu, potok Medveščak sa svojim mlinovima dao je i nazive naseljima, koja su uz njegove obale nastajala. Tako se predio ispod Sestina do Ksavera zvao »Mlinovi« (In mollis), a onaj od Ksavera do Zvijezde »Mlinarska cesta«. Već ti nazivi jasno govore da se najveći broj zagrebačkih obrtničkih mlinova nalazio na ovom dijelu Medveščakova toka kroz Ksaversku dolinu, te zatim dalje u Novoj vesi i na Potoku, dok su se ostali nalazili uglavnom na većim potocima zapadnih i istočnih prigradskih predjela. Pozabavit ćemo se tim mlinovima pojedinačno po grupama, a prema raspoloživim podacima, koji — na žalost — nisu obilni.

1. Mlinovi na Potoku:

Schreyerov mlin (Potok 15, prije 326) postojao je svakako već i prije 1809. godine, kada mu je bio vlasnik Feliks Schreyer, koji je ovdje mlinario nekako do 1821. godine. Mlin zatim posjeduje Kuschlandt, Augustin, Nossan, Periko i od 1824. godine dalje Zeinin-

¹ R. Horvat, Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 38, 44—45.

geri, no oni više ne mlinare. Ipak je obitelj Benamina Zeiningera još dugo čuvala unutrašnje dijelove ovoga mlina iza svoje pekare kao uspomenu na stara vremena.²

Irgoličev mlin (Potok 25, prije 288) bio je na odvojkju potoka Medveščaka, koji je kroz gornju Kožarsku ulicu protjecao i tjerao ovaj i nedaleki Polakov mlin. Znamo da su ovdje mlinarili Juraj Christian (1797, 1809) i Franjo Hack (1820, 1825), pa Josip Vojković i Ivan Domitrović 1833/34), dok nije mlin kupio 1840. godine Mato Irgolič (1815—1881). On je sa sinovima Ivanom (1862) i Matom (1878) vodio mlin sve do svoje smrti (1881), a zatim su ondje mlinarili Franjo Kirin (1884—1887) i Janko Lukač (1887—1894). Gradska uprava je 1894. godine provela izvlašćenje, pa su Irgoličevi nasljednici dobili za mlin 1.800 forinti.³

Lugaričev mlin (Potok 43, prije 316) držao je 1809. godine mlinar Josip Lugarić, a zatim su mu vlasnici Antun Peršić (1848), te Franjo i Antun Jagatić (1857—1878), ali nije poznato do kada je mlin radio.⁴

Polakov mlin (Potok 59, prije 311) bio je nekoć u posjedu mlinara Josipa Lugarića (1797, 1809) i Stjepana Lugarića (1820, 1825), te zatim obitelji Martina Medića (1883—1857) i napokon Ivana Polaka (1862—1891). Grad je doduše, 1891. godine izvršio izvlašćenje toga mlina za 1.200 forinti, ali je ondje još neko vrijeme mlinario Marko Žitković, pa je mlin napušten tek 1893. godine.⁵

Tuškanov mlin (Potok 67 — prije 307) postojao je i prije 1820. godine, kada mu je bio vlasnik mlinar Antun Tuškan, ali izgleda da se kasniji vlasnici ovoga mlina (1833—1878) nisu bavili mlinarenjem, pa je mlin napušten vjerojatno oko 1830. godine.⁶

Broscheov mlin (Kožarska 3 — prije Potok 290) proradio je početkom XIX stoljeća. Znamo da mu je još 1824/25. bio vlasnik mlinar Josip Brosche, ali je uskoro zatim mlin napušten.⁷

² Nova numeracija kuća slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba... Zagreb 1878, str. II/26; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 76—77, 264—265.

³ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 8027—1868, 16257—1884; zapisnik sjednice grad. zastupstva od 5. II 1894; Obrtni upisnik br. 157/84; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/26; »Zagreb« III, Zagreb 1935, str. 365—369, 371—373; L. Dobronić o. c. str. 72—73, 264—265. O poduzetnosti Mate Irgoliča svjedoči ugovor od 8. rujna 1846. godine između njega i grofa Samuela Keglevića o dobavi 300 mtc pšenice. Vidi L. Šavor, Regesti isprava iz arhiva porodice Keglević g. 1700—1853 (Zbornik Histojskog instituta JAZU I, Zagreb 1954, str. 251—406).

⁴ Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/26; L. Dobronić o. c. str. 74—75, 266—267.

⁵ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 8027—1868, 261—1875; zapisnik sjednice grad. zastupstva od 16. II 1891; Obrtni upisnik 1892-A-7; Kazalo 1860—1881, str. 363; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/15, II/26; R. Horvat o. c. str. 44—45; »Zagreb« III, Zagreb 1935, str. 365—369; L. Dobronić o. c. str. 74—75, 266—267.

⁶ Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/15, II/26; L. Dobronić o. c. str. 74—75, 266—267.

⁷ Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/14; L. Dobronić o. c. str. 72—73.

2. Mlinovi u Novoj vesi:

Mlin milosrdnica ucrtan je u nacrtu izrađenom po gradskom magistratu 12. lipnja 1873. godine na čestici 1236, na odvojkju Melišćaku, i to nešto niže od Dobrinina mlina (Nova ves 37 — prije 20), a prema staroj splavnici uz Severov mlin (Nova ves 15 — prije 10). Nije poznato kada je taj mlin postavljen, a napušten je vjerojatno već 1873. godine, pošto su tada milosrdnice izgradile svoj mlin u Črnomercu.⁸

Severov mlin (Nova ves 15 — prije 10) nalazio se pred starom kožarom uz samu splavnicu, gdje je bio i most s ustavom za reguliranje proticanja vode u Medveščakov odvojak Melišćak. U ovom mlinu je od 1867. godine do svoje smrti (1879) mlinario Stjepan Sever sa sinom. Zatim je mlin naslijedila Ljudmila Gal, te ga zajedno sa cijelim posjedom prodala tvornici koža.⁹

Dobrinin mlin (Nova ves 37 — prije 20) nalazio se ispod kapelice Majke Božje i kod njega je odvojak Melišćak ponovo utjecao u potok Medveščak. Kada je taj mlin sagrađen, nije utvrđeno, a 1878. godine bio mu je vlasnik Martin Ferdinand Dobrina. Kada je on godine 1882. umro, vodila je mlinarski obrt njegova udova Josipa, od koje je 1884. godine otkupio mlin njihov zet Ivan Šimec i nastavio u njemu mlinarenjem do 1895. godine. Tada je mlin napušten.¹⁰

Barbotov mlin (Nova ves 47 — prije 25, 34, 35 bio je općenito poznat kao mlin za papir (od 1771. godine) i kameninu (od 1828. godine), ali je on svakako bio takav preuđešen iz ranijeg žitnog mlina. Mlin je 1771. godine postao manufaktura papira zagrebačkog Kaptola, koji ju je 1778. godine predao u zakup Ivanu Feliksu Zenoni. Godine 1784. Kaptol prekida zakupni ugovor sa zakupnikom, preuzima manufakturu u svoje ruke, zatim 1785. godine obustavlja proizvodnju i 1786. godine daje manufakturu u zakup kapetanu Šporeru. Do kada je ovaj držao zakup, nije poznato, ali se zna da je 1798. godine manufaktura bila određena za prodaju, jer se tada za njezinu kupnju ozbiljno zainteresirao biskup Maksimilijan Vrhovac. Čini se da je svaki rad na proizvodnji papira prestao nekako oko 1825. godine, a 1828. godine ovamo se doselilo poduzeće za izradu kamenine, koje su osnovali Krieger i Haslacker. Tako je ovaj mlin opet preuđešen, ovaj put za mljevenje zemlje, od koje se izradivalo suđe. Od 1833. godine poduzeću i mlinu je vlasnik Josip Lellis, raniji zakupnik krapinske tvornice kamenine (1827—1832 i 1839

⁸ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 112—1873.

⁹ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 9101—1867; Obrtni upisnik br. 42/67, 6/79; Kazalo 1860—1881; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/20; »Zagreb« III, Zagreb 1935, str. 371—373.

¹⁰ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 30815—1882, 13442—1883, 22164—1895; Obrtni upisnik br. 288/82, 112/83; Kazalo 1860—1881; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/20; »Zagreb« III, Zagreb 1935, str. 371—373.

—1851). Kupnjom 1851. godine postaje vlasnik Alojz Barbot i pretvara poduzeće u »tvornicu bijelog posuđa«. — Mlin i poduzeće nalazili su se u dvorišnoj zgradi Nova ves 34, odnosno 35, koja je prilikom popisa 1857. godine imala kućni broj 25, a kasnije je promijenjen u 47. Nakon Barbotove smrti (1872) posao je vodila njegova udovica, a od 1884. godine poduzeće postepeno prelazi u ruke obitelji Kalina. Ova ga 1888. godine seli na Ksaver, pa stara dvorišna zgrada nekadanjeg mlina ostaje napuštena, dok je početkom ovog stoljeća nije posve uništio požar.¹¹

Ponderkov mlin (Nova ves 59 — prije 30) bio je smješten preko puta crkve sv. Ivana. Kada je mlin proradio, nije poznato, ali mu je 1878. godine bio vlasnik Ivan Ponderk. Kada je on 1888. godine umro, vlasništvo je prešlo na njegovu kćer Emiliju i zeta Josipa Pompera, koji obustaviše 1895. godine rad u mlinu. Ovaj mlin je svojevremeno vrlo dobro radio, a stari Ivan Ponderk držao je također poznatu trgovinu brašna i mlinarskih proizvoda.¹²

3. Mlinovi na Mlinarskoj cesti:

Foglov (Vogelov) mlin (Mlinarska 12 — prije 242) nalazio se u neposrednoj blizini današnje Gupčeve zvijezde, a sagradio ga je u drugoj polovici XVIII stoljeća (o čemu svjedoči godina uklesana na njegovu dovratniku, no na žalost oštećena) Josip Fogl (Fugel, Vogel), kojega 1797. godine nalazimo u postojećoj dokumentaciji kao vla-

¹¹ DAZ, *Acta Consilii Regii Croatiae* fasc. CXXIV (1773) D-28; *Acta Capituli saeculo XVIII.* fasc. LXX (1777/78) br. 22, fasc. LXXIV (1780) br. 13; depozit br. 36/1949, fasc. IV, str. 1082 (A. C u v a j, Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj i Slavoniji od najstarijih vremena do danas); HAZ, Popis stanovništva 1857, popisni arak Neudorf br. 25; Grad. pogl. Zagreb br. 229—1876; Trgovinsko-industrijska komora Zagreb br. 19019—1884, 19930—1884, 2534—1885, 2535—1885, 24368—1886, 11070—1888; A. J. Krickel, Eine Fussreise durch den grössten Teil der österreichischen Staaten in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829. II. Wien 1830, str. 273; Luna-Agramer Zeitschrift III. br. 90. Zagreb 8. XI. 1828; IV, br. 66. Zagreb 18. VIII 1829, str. 266; Agramer polit. Zeitung V, Zagreb 1830, br. 54; Allgemeine Deutsche Passauer Garten Zeitung. Passau 1830, str. 228; Intelligenzblatt zur Agramer polit. Zeitung Zagreb 1833, str. 404—405; Agramer Zeitung XXVI, br. 143, Zagreb 24. VI 1851; Narodne novine XVI, br. 144, Zagreb 25. VI 1851; Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. I/32, II/20; »Zagreb« III, Zagreb 1935, str. 372; O. Klobučar, Tvornica kamenine u Zagrebu (Iz starog i novog Zagreba I, Zagreb 1957, str. 229—237); L. Dobronić o. c. str. 182—183; O. Klobučar, Zagrebačka tvornica keramičkog posuđa i peći Josipa Kalline (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 255—269); A. Lj. Lisac, Razvoj industrije papira u Zagrebu. Zagreb 1961, str. 27—29; M. Despot: Pokušaj manufakture u građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću (Grada za gospodarsku povijest Hrvatske knj. 12) Zagreb 1962, str. 75—81.

¹² HAZ, Grad. pogl. Zagreb Obrtni upisnik 1888-E-5; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/20; »Zagreb« III, Zagreb 1935, str. 371—373.

snika. Njega je naslijedio sin Ferdinand (1809) i dalje njegovi potomci, koji su tu mlinarili do početka ovog stoljeća, kada je u mlinu smještena kemijska čistionica Reich.¹³

Lahov mlin (Mlinarska 15 — prije 221) bio je početkom XIX stoljeća u posjedu mlinara Ivana Grüntnera (1809—1825) i Franje Hacka (1833—1834), koji je 1820—1825. godine mlinario u Irgoličevom mlinu. Zatim je mlinu postao vlasnik Pavao Lah, pošto je kao »arendator melina gospona varošskog plebanuša« potkraj 1835. godina bio primljen među majstore mlinarskog ceha. U postojećoj dokumentaciji on se tri decenija spominje kao vlasnik (1841, 1848, 1857, 1862). Poslije je mlin u rukama Julijane Breslauer (1878), Matije Sterlea (1885) i Martina Kranca (1885—1902), a dalje vrlo često mijenja vlasnike i radi sve do 1945. godine, kada je bio napušten zbog dotrajalosti i pomanjkanja posla.¹⁴

Lukačev mlin (Mlinarska 17 — prije 222) stari je mlin, nekada poznat kao »plebanuški«, jer mu je odavna (postoji dokumentacija od XVIII stoljeća) bio uživatelj župnik župe sv. Marka. Godine 1835. u tom je mlinu bio arendator Pavao Lah, a u zakupu su ga vjerojatno imali i mlinari Petar Grabersčak (1859), Vjekoslav Bezjak (1868) i Antun Schömeis (1900). Poslije je prodan Josipu Lukaču, koji ga je modernizirao, pa je 1917. godine već radio s dva kamena. Mlin je bio u pogonu sve do 1954. godine.¹⁵

Prebendarski mlin (Mlinarska 23 — prije 225) je također dosta star mlin, u kome je najprije mlinario Matija Krovac (1809), a zatim razni zakupci i arendatori, otkako je pripao prebendi sv. Ivana (1820—1878). Mlin je napušten potkraj prošlog stoljeća.¹⁶

4. Mlinovi na Ksaveru:

Königov mlin (Ksaver 4 — prije 241) nalazio se na raskršću Ksavera i Gračanske ceste i bio je vrlo poznat Zagrepčanima, naročito

¹³ HAZ, Grad, pogl. Zagreb Obrtni upisnik, Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/19, II/20; R. Horvat o. c. str. 9—10; »Zagreb« III, Zagreb 1935, str. 50; L. Dobronić o. c. str. 66—67, 324—325; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

¹⁴ HAZ, Grad, pogl. Zagreb Obrtni upisnik, Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/19; R. Horvat o. c. str. 9—10, 44—45; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, str. 62—63, 72—73, 264—265, 324—325; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

¹⁵ HAZ, Grad, pogl. Zagreb br. 6397—1859, 2026—1868; Obrtni upisnik br. 24/68, 1900-E-9; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Iskaz od 17. IV. 1917; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/19; R. Horvat o. c. str. 9—10; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, str. 62—63, 326—327; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

¹⁶ Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/19; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, str. 62—63, 326—327; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

zbog gostionice uz sam mlin pod nazivom »Kod mlinarice«. Njegov prvi poznati vlasnik bio je mlinar Ivan Hassel (1797, 1809), a zatim Martin Rusnjak (1820—1825), Marko Gorenc (1833—1842), Franjo Peer (1848), Karlo Lang (1857), Franjo Jagatić (1862) i njegova udovica Marija, koja je od 1876. godine mlin davala u zakup, tako Ceciliji Greif (1876—1890), Gjuri Haramiji (1893—1900) i Elizabeti Kranjc (1902—1904). Od godine 1915. mlinu je vlasnik Mirko König, koji ga je obnovio, pa je 1917. godine mlin imao 2 valjka i 2 para kamenova. Do tada je radio isključivo na vodni pogon, a od svibnja 1917. godine i s jednim motorom. Mlin je prestao s proizvodnjom 1956. godine.¹⁷

Schulhauserov mlin (Ksaver 11), čini se, postojao je od sredine XIX stoljeća, kada su ondje (ili na broju 9) bili mlinari Sebastijan Habijanić (od 1863), Mato Petrač (od 1867) i Adolf Neuman (1890—1896). Josip Schulhauser je mlin obnovio, pa je 1917. godine radio s jednim valjkom i jednim kamenom. Mlin je prestao s proizvodnjom tridesetih godina ovog stoljeća.¹⁸

Fifnjin mlin (Ksaver 16 — prije 234) nalazio se na istočnoj strani današnje Jandrićeve ulice (oko broja 66—68). U tom mlinu ranije su mlinarili Mihajlo Faiertag (1809), Ivan Kovačić (1820/21) i Josip Tervereich (1824/25), pa udova Mihajla Kovačića (1833/34) i udova Steiczmayera (1841/42). Nekoliko godina prije revolucionarne godine 1848. mlinu je postao vlasnik Valentin Fifnija i tu mlinario do svoje smrti (uskoro iza 1862. Zatim su mlin imali u najmu Josip Račić (1878) i Ljudevit Züllig (1881—1884). Godine 1888. mlin i posjed kupila je Berta Kallina i onamo preselila svoju tvornicu kamenine. Mlin je uskoro srušen i 1890. godine sagrađena je na nje-govu mjestu tvornica peći i šamota.¹⁹

Spindlerov mlin (Ksaver 20 — prije 233) bio je smješten također na istočnoj strani današnje Jandrićeve ulice. Mlin je postojao već početkom XIX stoljeća i tu su bili mlinari Andrija Persek (1809) i

¹⁷ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 413-obrt-1876 Obrtni upisnik 1876—215/263, 1893-E-10, 1904-E-26, 1902-E-21, 1915-E-25; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Kazalo 1860—1881, str. 366; Iskaz od 17. IV. 1917; Okružni sud Zagreb, Zbirka isprava Zb-17-1930; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/34; R. Horvat o. c. str. 9—10, 44—45; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 64—65, 326—327; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297); Zagrebačka panorama III, Zagreb 1963, br. 5, str. 84.

¹⁸ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 669—1863, 1050—1867, 38662-I-1890; Obrtni upisnik br. 17/63, 12/67, 1895-E-38; Iskaz od 17. IV. 1917; Okružni sud Zagreb, Zbirka isprava Zb-17-1930.

¹⁹ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 562—1881, 20797—1884; Obrtni upisnik, Kazalo 1860—1881, str. 359; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/35; O. Klobučar, Tvornica kamenine u Zagrebu (Iz starog i novog Zagreba I. Zagreb 1957, str. 229—237); L. Dobronić: Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 64—65, 326—327; O. Klobučar, Zagrebačka tvornica keramičkog posuđa i peći Josipa Kalline (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 255—269); L. Dobronić: Periferija Zagreba u 19. stoljeću (ibid. str. 271—297).

Mihalj Schönberger (1820—1838). Josip Spindler postao je mlinarskim majstorom 1838. godine i od tog doba radio je u ovom mlinu sve do 1878. godine, ali je mlinarski obrt već od 1869. godine stvarno vodio Mato Fabec. Nakon njegove smrti (1886) mlinarenje su nastavili njegova uдова Franciska i zakupnik Simo Mravlak (1888—1899). Tadanji vlasnik mlina Gjuro Fabec otkazao je mlinarski obrt, doduše, 1900. godine, ali je mlin ponovno radio i kasnije, tako pod rukovodstvom Josipa Mihaljevića (1911—1912) i zatim Dragana Engelsfelda, koji je napustio mlin 1918. godine.²⁰

Rempflovi mlinovi (Ksaver 22 — prije 231, također 3, 5, 7— prije 228) nalazili su se na posjedu Nauma Mallina, odmah iza crkve sv. Ksavera. Da li je na ovoj lokaciji bilo mlinova i prije Rempfla, nije moguće utvrditi; godine 1833. imao je ovdje Franjo Rempfl mlin za koštice i proizvodio ulje, a 1834. godine podigao je još i peč za opeku. On je 1834. godine bio jedan od 19 gradskih članova mlinarskog ceha, bio je, dakle, tada mlinar i mlinario, a ova lokacija u postojećoj dokumentaciji 1841—1848 upisana je kao vlasništvo Franje Rempfla, mlinara (mola). To dokazuje da su ovdje bili i mlinovi za žito, koji su sredinom XIX. stoljeća, kada ih je s posjedom kupio Naum Mallin, napušteni. Čini se da je ovdje posljednji mlinario još Josip Markus.²¹

Supancov mlin (Ksaver 23 — prije 224) vrlo je star mlin, kome je prvi poznati vlasnik bio mlinar Dominik Scheer (1797). Njega je naslijedila njegova uđovica (1809), pa pošto se ona zatim preudala za mlinara Nikolu Drobčića, vodio je on mlinarski obrt dalje do 1842. godine (a možda i koju godinu kasnije). Zatim su mlinu vlasnici Josip Jogunić (1848), Ivan Lapuš (1857) i Andrija Gotal (1878—1896). Od 1911. godine mlin je u posjedu Ivana Supanca i dobro je radio s jednim valjkom i jednim kamenom do 1946. godine.²²

5. Mlinovi iznad Ksavera:

Kulmerov (Gospodarićev) mlin nalazi se i danas u vrlo dobro ušćivanom stanju u Mlinovima 5 (Graščice 5). To je potpuno drveni

²⁰ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 326—1869, 20298—1887; Obrtni upisnik 1888-E-4, 1900-E-21, 1911-E-1, 1918-E-3; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/35; R. Horvat o. c. str. 9—10, 44—45; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 64—65, 326—327; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

²¹ Intelligenzblatt zur Agrarzeitung Zagreb 1833, br. 77; 1834, br. 2; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/34, II/35; R. Horvat o. c. str. 44—45; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 62—64, 326—327; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

²² HAZ, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni upisnik, Kazalo I — mlinari str. 593—599; Iskaz od 17. IV. 1917; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/19; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, str. 62—63, 326—327; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

mlin uz zidanu kuću, vanjsko kolo mu je 3,6 m promjera, a na gredi je urezana godina gradnje (1832). Na toj lokaciji imali su grofovi Kulmeri i ranije mlin, jer se u raspoloživoj dokumentaciji navodi kao mlinar udova Ilma Kulmer (1820, 1825), a zna se da je ovdje bio i Andrija Lastović grofovski mlinar (1827/28). Od Kulmera je mlin prešao u vlasništvo Antuna i Franje Karničnika, trgovaca i zatim obitelji Zidar. Od druge polovice XIX stoljeća mlin je u posjedu obitelji Gospodarić i mada ne radi, sposoban je još uvijek da melje.²³

Belićev mlin stoji i danas u Mlinovima 6 (Grašćice 3), a prema tradiciji u obitelji Belić, koja mu je sada vlasnik, mlin postoji oko 200 godina, što potvrđuje i gradnja njegovog prizemlja. Početkom ovog stoljeća mlinu je nadograđen kat. Mlin je i danas sposoban za pogon.²⁴

Krmelićevi mlinovi nalazili su se u Podšestinama (Mlinovi, na početku današnjih Grašćica) od početka XIX stoljeća pa donedavno, kada su zbog dotrajalosti srušeni. To su bila dva mlina. U jednome su mlinarili Ivan Gašparinčić i Ivan Andrašević (1809—1848), a u drugome Andrija Matija Vuković i Josip Segert (1809—1834). Od 1834. godine mlinovima je vlasnik obitelj Krmelić, a Stjepan Krmelić bio je jedan od 19 gradskih članova mlinarskog ceha u to vrijeme. Poslije njegove smrti udovica Doroteja izdavala je mlinove u zakup (od 1844), ali su se mlinarstvom i dalje bavili i pojedini članovi ove obitelji.²⁵

Banićev mlin je tipična vodenica na potoku Ribnjaku u Gračani-
ma, a sagrađena je vjerojatno u prvoj polovici XIX stoljeća, na što upućuju zapisi u posjedu današnje vlasnice Ivke Banić.²⁶

6. Mlinovi u Crnomercu i Mikulićima:

Tomašićev mlin nalazi se na potoku Crnomercu (Crnomerec 22 — prije b. b. odnosno 77/78 — 148/149). Tu su mlinarili Nikola Tomašić (1809) i Juraj Tomašić (1820—1828). Mlin je i dalje ostao u posjedu obitelji Tomašić (1878).²⁷

²³ Osobno dobiveni podaci; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 328; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

²⁴ L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

²⁵ Intelligenzblatt zur Agramer Zeitung Zagreb 1844, br. 36; R. Horvat o. c. str. 44—45; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 328; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

²⁶ Gj. Deželić, Rad oko zagreb. vodovoda do g. 1874 (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 198—209); R. Horvat, Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 74; N. Puljić, Posljednji šapat zagrebačkih vodenica (Zagrebačka panorama III, Zagreb 1963, br. 5, str. 82—84).

²⁷ Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/2; L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 328.

Tomićev mlin (Črnomerec 24 — prije b. b.) bio je na potoku Črnomercu, a vlasnici su mu 1878. godine bili Gjuro i Janko Tomić.²⁸

Mlin milosrdnica (Črnomerec 26 — prije 113) postavile su ss. milosrdnice 1862. godine na potoku Črnomercu (danas Črnomerec 94), a 1873. godine srušile ga i na istome mjestu sagradile novi mlin, koji je imao jedan valjak i jedan kamen, a služio je isključivo za potrebe njihova samostana.²⁹

Zadružni mlinovi u Mikulićima stare su vodenice na potoku Mikuliću. Nekada ih je bilo više i bile su poredovnički mlinovi, a danas još postoje tri. To su vodenica zadruga Vučkov. Ta je vodenica potpuno trošna i više ne radi, zatim vodenica zadruga Bokunići-Lukšići, koja je također napuštena, te vodenica zadruga Rajković, sagrađena 1922. godine na temeljima starijeg poredovničkog mlina, a radi još i danas.³⁰

7. Mlinovi na Bliznecu i Mrzlaku:

Klakov mlin (Bliznec 1) nalazi se na potoku Bliznecu kod raskršća Markuševačke i Sljemenske ceste, a sagradili su ga u XVIII stoljeću remetski pavlini. Ta vodenica bila je dugi niz godina u posjedu obitelji Bešić, a danas je vlasništvo Josipa Klaka, koji ju je stekao ženidbom, ali nije nastavio s mlinarenjem, pa je tako u zapuštenom stanju.

Bešićevi mlinovi (Bešići 1 i 12) nalaze se blizu Klakovog mlina, na potoku Bliznecu, a sagradila ih je u XVII stoljeću zagrebačka biskupija. Kasnije su bili u posjedu remetskih pavlina i poslije njihova dokinuća prešli su u vlasništvo porodice Bešić, koja se odvajkada bavila mlinarenjem. Jedna vodenica (Bešići 1) više ne radi i potpuno je trošna, pa je vlasnik Stjepan Bešić namjerava porušiti. Druga (Bešići 12) u boljem je stanju, sagrađena je 1746. godine, a sadašnji joj je vlasnik Petar Bešić.

Biskupski mlin i pilana nalazili su se na odvojkju potoka Blizneca, koji teče iz gornjeg manjeg jezera u Maksimiru. Ta postrojenja bila su u sklopu biskupske ekonomije u Maksimiru, a sagradio ih je početkom XIX stoljeća biskup Maksimilijan Vrhovac (1780—1827).

Hrenov mlin (Mrzlak 41) nalazi se na potoku Mrzlaku, pritoku potoka Stefanovca, podno Bačunskog i Rušovskog brijega. To je vrlo stara i velika vodenica, prema tradiciji sagrađena je negdje polovicom XV stoljeća, na što upozoravaju i njezini podrumski dijelovi. Danas je vlasništvo Andrije Hrena i još uvijek radi.

²⁸ Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/2.

²⁹ HAZ, Grad. pogl. Zagreb, iskaz od 17. IV 1917; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878, str. II/2; L. Dobrović, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

³⁰ Podaci dobiveni na licu mjesta; R. Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860). Zagreb 1951, str. 409—410.

Jantolov mlin (Mrzлак 60) sagrađen je negdje u XIX stoljeću također na potoku Mrzlatku. Vlasnik mu je Jakob Jantol, ali je u vrlo lošem stanju i više ne radi.³¹

8. Ostali mlinovi:

U *Gornjoj Dubravi* na potoku Trnavi podignuo je oko 1862. godine zagrebački Kaptol mlin, koji je poslovao u sklopu tamošnje kaptolske ekonomije. Interesantno je ovdje spomenuti da je na tom potoku bio lociran i biskupski mlin, koji je spomenut u ispravi kralja Emerika iz 1201. godine.³² I u *Bukovcu* je još od početka XIX stoljeća bio mlin, kojemu je prema dostupnoj dokumentaciji bio zakupnik Šimun Polstrak kada je 1836. godine bio primljen među »landmajstore« mlinarskog ceha. U *Gornjem Stenjevcu* na potoku Markovcu pokraj puta za Glavicu i Ponikve, nalazi se veliki mlin, sagrađen još u XVI stoljeću, koji je nekoć bio u posjedu pavlina i jezuita. Ta velika vodenica imala je ranije tri kamena, ali su dva kasnije skinuta, pa danas radi samo s jednim kamenom. Nekoliko manjih mlinova vodenica još i danas radi u *Granešini*, a iz dostupne dokumentacije znamo da je i na rijeci *Savi* postojao mlin, kojemu je 1835. godine bio vlasnik Antun Cvajcar.³³

Osim ovih mlinova na vodeni pogon, u Zagrebu je bilo i nekoliko motornih mlinova. Tako je Lovro *Flanger* imao vlastiti motorni mlin na Mlinarskoj cesti 25 od 1871. do 1878. godine, a onda je na Savskoj cesti 9 (prije 583) sagrađio svoj paromlin, kojemu je 1894. godine postao vlasnik Ivan Holleček. Ovaj paromlin je s nastupom prvog svjetskog rata 1914. godine obustavio rad, a dvorišna zgrada mlina na današnjoj Savskoj cesti 3 srušena je 1960. godine.³⁴ Zatim je na Paromlinskoj cesti 3 bio 1903—1909 motorni mlin Konra-

³¹ Gj. Deželić, *Zagrebački potoci, vode i zdenci g. 1874* (Stari i novi Zagreb I, Zagreb 1925, str. 151—153); R. Horvat, *Prošlost grada Zagreba*. Zagreb 1942, str. 76—77; F. Bučar, *O prošlosti Maksimira* (»Zagreb« XII, Zagreb 1944, str. 206—223); N. Puljić, o. c.; Večernji list VII, Zagreb 19. III 1965, str. 8.

³² »... *ibidem* eciam preminet meta terrea, de hinc gradiens per cursum Sawa pervenit ad molendinum episcopale, quo rivulus qui dicitur Tornewa influat flumen Sawa...« Vidi kod I. K. Tkaličić, *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća I*, Zagreb 1873, str. 11—12; I. K. Tkaličić *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I*, Zagreb 1889, str. 3—4, doc. 5; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, Zagreb 1905, str. 7, doc. 8; L. Dobronić: *Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201* (Rad JAZU knj. 283, Zagreb 1951, str. 245—318).

³³ R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici?* Zagreb 1929, str. 30, 44—45; V. Ladović, *Pregled razvoja Zagrebačke Dubrave* (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 299—309); N. Puljić o. c.

³⁴ HAZ, Grad, pogl. Zagreb br. 2970—2871, 119—1878; Obrtni upisnik br. 25/71, 1878—250/89, 1894-E-7; Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/31; L. Dobronić, *Periferija Zagreba u 19. stoljeću* (Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, str. 271—297).

da *Schustera*, u Vrbiku 28 imao je 1919—1923. motorni mlin Gjuro Ceković, na Savskoj cesti 58 posjedovali su 1920—1922. motorni mlin Simon Kron i Oto Pick, a 1917. godine bio je postavio uz svoj mlin na vodeni pogon Mirko König i motorni mlin. Kada je 1930. godine bila osnovana Zadruga mlinarskih obrtnika s o. j. u Zagrebu, u nju je pristupilo uz ostale mlinare i nekoliko obrtnika, koji su posjedovali motorne mlinove, tako Fran Arbes (Krajiška 25), Maksimilijan Jiržik (Srebrnjak 16 a), Ivan Pfeifer (Skrlečeva 12), Jakob Valenčić (Strma 10) i braća Branko i Zvonko Veljković (Gajeva 28).³⁵

Koncem XIX stoljeća prestali su radom jedan za drugim stariji mlinovi na vodeni pogon. A kada je 1895. godine napušten Medveščakov odvojak Melišćak, nestali su i svi novoveški mlinovi (Ponderkov, Barbotov, Dobrinin, Severov, Polakov i Irgoličev). Na potoku Medveščaku ostali su uz one manje seoske mlinove samo šestinski vlastelinski mlin grofa Kulmera, te četiri veća mlina u Ksaverskoj dolini (Königov, Lukačev, Supančov i Foglov), a potok Medveščak sveden je iznad današnje Zvijezde u regulirano nadsvođeno korito i tako uključen u sistem gradske kanalizacije.³⁶ Osim tih mlinova ostao je i mlin milosrdnica na potoku Crnomercu. Propadanje mlinarskog obrta još se zateglo nekoliko decenija životarenjem posljednjih većih vodenih mlinova, uglavnom na potoku Medveščaku. Prema popisu u vrijeme prvog svjetskog rata to su bili Königov mlin s dva para valjaka i dva para mlinskih kamenova (kapacitet u 24 sata 24 quintala pšenice i 100 quintala kukuruza), Lukačev mlin s dva para mlinskih kamenova (kapacitet 4—5 quintala pšenice i 10 quintala kukuruza), Supančov mlin s jednim parom valjaka i jednim parom mlinskih kamena (kapacitet 24 quintala pšenice i 24 quintala kukuruza), Schulhauserov mlin s jednim parom valjaka i jednim parom mlinskih kamena (kapacitet 8 quintala pšenice i 24 quintala kukuruza), te privatni mlin milosrdnica s jednim parom valjaka i jednim parom mlinskih kamena (kapacitet 24 quintala pšenice i 24 quintala kukuruza).³⁷ U razdoblju između dva svjetska rata i ti su mlinovi jedan za drugim obustavljali rad privremeno ili i posve zbog svoje nerentabilnosti i nesposobnosti da izdrže konkurenciju velikih suvremenih mlinova. Tako je današnje dane doživjelo tek nekoliko seoskih mlinova vodenica u prigradskim naseljima osuđenih da i oni prije ili kasnije nestanu.³⁸

Na kraju treba nešto reći i o kamenolomima na podnožju Medvednice iz kojih se vadio kamen za izradu mlinskih žrvnjeva. Utvrđeno

³⁵ HAZ, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni upisnik 1903-E-19, 1919-E-179, 1920-E-17, 1922-E-26; Iskaz od 17. IV. 1917; Okružni sud Zagreb, Zbirka isprava Zb-17-1930.

³⁶ »Zagreb« III. Zagreb 1935, str. 371—373.

³⁷ HAZ, Grad. pogl. Zagreb, Iskaz od 17. IV 1917.

³⁸ Večer XIX, Zagreb 23. IV 1938; Večernji list V, Zagreb 23. XII 1961, str. 7; Zagrebačka panorama III, Zagreb 1963, br. 5, str. 82—84.

je da na cijeloj rubnoj zoni Medvednice postoje veće naslage kamena litavca (litotamjanski vapnenac), pa i danas postoje veći kamenolomi u Dolju, Bizeku, Stenjevcu i dolini potoka Vrapčanca.³⁹ Neki kamenolomi poznati su od davnine kao nalazišta vrlo podesnih naslaga kamena za rezanje i izradu žrnjeva i mlinskog kamena. Na južnim padinama Zagrebačke gore osobito je zanimljiva takozvana Žrvena pećina, zapadno od spilje Veternice, na čijim stijenama imade tragova klesanja mlinskih kamenova iz davnih vremena.⁴⁰

U XVIII stoljeću bila su kod Stenjevcu na posjedima Vojkovića i Raucha dva kamenoloma, iz kojih se vadilo mlinsko kamenje. Sačuvao se o njima ugovor od 16. srpnja 1739. godine, koji u prvome dijelu glasi:

»Mi zdola podpisani, i najprvič ja Miklovuš Vojković, zatem pako ja Januš Rauch, kakoti vu pećinju stenjevečkom, kotero za kamenje melinsko dela nerazdeleni, valujemo, da mi dan dašni i doli napisani izručamo vuživanje spomenute pećine vse naše, kotera je na stran našu i po vučenjenom negda z gospodinom Čikulinom delu dopala, budi sivoga budi beloga kamena, tot onu, koja se vezda vu dveh mestih kopa, tot onu kotera je zasipana ostavljena, zatem pako i onu stran, kotera je po vučenjenom spomenutom delu našesta i kakti nerazdelena skupno se derži znami i gospodina Čikulina kamenari, najzadnič vse kaj goder pri istih pećinah, to jest kopanju i delanju kamena nas sliša i dotiče, izručamo i dajemo vu vuživanje poštovanim Ivanu Malekoviću, aliter Sredičanu, kmetu gospodina stenjevačkoga plebanuša i Ivanu Doljanu, podložniku gospodina oberbohmeštra Ilijašića, i Jurici Fratriću, kmetu grofa Čikulina, nim i nihovem vsim koteri su oni na svoju stran sluge, detiče ali pomoćnike prikupe, da oni nutri delaju, hasen vsaku zemlju i kamo hoteli budu obraćaju pod našu evicitu i obrambu, ovemi conditiamí . . .«.⁴¹

Nema sumnje da su stoljećima više ili manje svi zagrebački mlinovi dobavljali za svoje potrebe mlinsko kamenje i žrnjeve upravo iz ovih kamenoloma jer su zbog svoje blizine olakšavali mučno transportiranje, a uz to je njihov »sivi« i »beli« kamen bio vrlo dobre kvalitete. Jasno da su ovi kamenolomi dobro radili i da se njihovo eksploatiranje isplaćivalo tako dugo dok su dobro radili i mlinovi na vodeni pogon. S propadanjem zagrebačkih obrtničkih mlinova pomalo je prestalo i iskorištavanje tih kamenoloma za mlinsko kamenje.

³⁹ Medvednica kao rekreativno područje grada Zagreba. Studija. Zagreb 1960–1961, str. 160–162.

⁴⁰ S. Božičević, Spiljski park (Večernji list X. br. 2218. Zagreb 19. IX. 1966, str. 12).

⁴¹ DAZ, *Acta Sermagiana* 1739; E. Lasowski: U blizini Zagreba od davnine je izrađivano mlinsko kamenje (Nova Hrvatska II, br. 239. Zagreb 11. X 1942, str. 18).

Rimljani nam ostaviše mlinsku vodenicu kao osnovni oblik svih strojnih sistema. Zato i Karl Marx smatra mlinsko postrojenje prototipom svakog stroja.¹ Upravo kod mlina možemo već na prvi pogled zapaziti sva tri dijela bitna i karakteristična za svaki stroj, naime: pogonski dio, prijenosne naprave (transmisije) i radno postrojenje. To troje čini jednu cjelinu — strojni sistem, bez obzira na to je li mlin konstruiran za korištenje vodene snage, jakosti vjetrenjače, suhare ili žrmlji služili za potrebe kuće, poredovničke ili seoske zajednice i užeg kruga potrošača, za koje je mlino obrtnik, mlinskom postrojenju bila je dovoljna uglavnom omanja zgrada,² većinom čak od jedne same prostorije, u kojoj je bilo smješteno cijelo mlinsko postrojenje i u kojoj je posao mljevenja obavljao vlasnik ili poredovnik, odnosno mlinar zakupnik ili obrtnik s eventualno kojim pomoćnikom.

Doneseno ili dovezeno žito mlinar je najprije odvagnuo ili inače kako odmjerio, zatim ga je sasipao iz vreće u mlinski koš, pa napustio vodu preko žlijeba u vodenicu i u badanj, odnosno kod vjetrenjače otkao i pokrenuo krila, a kod suhare upregao konja. Strojevi su odmah pokrenuli mlinsko kamenje, koje je — dakako — mlinar već ranije bio udesio. Žrvnji su drobili i mljeli zrnje, koje je ispod kamenova pristizalo do oboda i kroz mali otvor u brašnar, odakle se gotovo brašno grabilo u vreće. Obično su mlinovi bili udešeni tako da je mlinar po volji s pomoću podizača regulirao naprave za drobno, sipko, oštro ili debelo brašno. U mlinovima je, dakle, bilo najvažnije da je mlinar imao dobro udešene naprave, kako bi kamenje uredno, jednakomjerno i bez prekida mljelo, pa za vrijeme mljevenja mlinar nije bio potreban, jer je mlin u stvari radio sam, a klepka javljala da je žito izmljeveno. Bolji mlinovi, takozvani bijeli mlinovi za razliku od običnih smjesnih, imali su nešto savršeniji

¹ K. Marx, Kapital I knj., 12 poglavlje, br. 3 (K. Marx: Kapital. Kritika političke ekonomije I, Zagreb 1947, str. 295; J. Borchardt: Karl Marx, Kapital, kritika političke ekonomije. Ljubljana 1952, str. 82).

² K. Marx, Kapital I, knj., 13. poglavlje, br. 1—2 (ibid. str. 316—319; J. Borchardt o. c. str. 92—94).

³ Vodenice su na rijekama drvene pačetrovinaste jednodostorne zgrade postavljene na samu riječnu maticu i usidrene da ne otplove; vodenice na potocima razlikuju se samo po tom što su jednom svojom polovicom nad vodom, a drugom na kopnu; vjetrenjače su oblikom gradnje nešto drukčije, jednodostorne su zgrade, a nalaze se na otvorenom polju; žrmlji su manje zgrade četverouglastog ili okruglog oblika, također jednodostorne, a nalaze se u sklopu gospodarskih zgrada; jedino su suhare, inače također u sklopu gospodarstva, dvodostorne zgrade, od kojih je jedna obično okruglog oblika i iz nje se pokreće stroj s pomoću konjske sprege, a druga četverouglasta ili pačetrovinasta i u njoj se nalazi samo postrojenje (F. Hefele, Naši domaći obrti. Građa za obrtno nazivoslovlje. Sisak 1896, str. 83—85; Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II, Zagreb 1927, str. 1009).

mehanizam, a postupak mljevenja bio je nešto dulji, jer se mlivo nekoliko puta stavljalo pod kamenove i vlažilo.⁴ Tim mlinovima, dakako, skladišta za žito i brašno nisu bila potrebna, jer se žito, doneseno u manjim količinama, odmah redom i mljelo, te brašno isto tako odmah odnosilo, a ušur bi mlinar, onako kako ga je sabirao, odmah na lokalnom tržištu prodavao.

Trgovački mlinovi nastaju u vezi s potrebama konzumenata i oni se grade uvijek tamo gdje je koncentrirano konzumiranje brašna, te nisu vezani uz proizvođače žita. Njima su zato potrebne veće zgrade, oni trebaju dovoljno prostoriya naročito za uskladištavanje žita koje se od proizvođača otkupljuje, prerađuje u brašno i prodaje onome tko ga zatraži i tko ga bolje plati.⁵ Ti trgovački mlinovi imaju obilježje manufakturne proizvodnje i oni su prijelaz na industrijsku proizvodnju. To su kapitalistički mlinovi koji rade s više međusobno povezanih mlinskih postrojenja koristeći se uglavnom vodenim pogonom, imaju razvijenu podjelu rada i zato uposljuju veći broj radnika. Svojom tehnikom također se razlikuju od onih starijih, pa i obrtničkih ušurnih mlinova, a da postanu industrijski, potreban im je još jedino mehanički parni pogon.⁶

Kod modernog mlarenja, manufakturnog i industrijskog, postao je proizvodni proces složeniji i mljevenje je obuhvaćalo četiri glavne faze rada: preuzimanje i uskladištavanje žita (najviše pšenice), čišćenje i pripremu žita za mljevenje, samo mljevenje žita u brašno i nusprodukte, te ambalažiranje, uskladištavanje i otpremu gotovih proizvoda.

Uskladištavanje, odnosno preuzimanje žita u mlin početna je faza proizvodnog procesa svake mlinske industrije. Upravo toj prvoj fazi treba posvetiti naročitu pažnju, ako se želi uspješno poslovati.

⁴ F. Hefele o. c. str. 116—119. — Interesantan je opis mlina-vodenice u Hrvatskoj početkom XIX. stoljeća, koji je pribilježio Johann Csaplovics prilikom svog puta po našim krajevima 1815. godine: »Es wird ein kleiner Wasserfall aufgesucht, woran es gar nicht mangelt, und ein hohler Raum zu einer Rinne gezimmert. Ein einfaches Gerüst vertritt die Stellung der Radstube und des übrigen Mühlengebäudes, der Wellbaum des zwei Schuh haltenden horizontal (wagerecht) liegenden Wasserrades, steht perpendicular (lotrecht) in die Höhe und trägt an dem oberen Ende den beweglichen Stein (Laufer), an dem untern ist das Wasserwerk befestigt, worauf der Strom unmittelbar wirkt. Oben befindet sich der Rumpf, in welchem das Getreide eingeschüttet wird. Ein einfaches chinesisches Dach bedeckt das Ganze. Der Laufer dreht sich mit grosser Schnelligkeit auf dem ruhenden Bodenstein. An ein Beuteltuch ist garnicht zu denken. Das Getreide wird nur zermalt und der Bauer fängt das Quasimehl, welches nach und nach zu einem Loche herausgedrängt wird, entweder in einem Sack oder ein beliebiges hölzernes Gefäss...« (J. Csaplovics, Slavonien und zum Theil Kroatien I. Pesth 1819, str. 115), vidi također kod A. Fellner: Die wirtschaftliche Entwicklung der Mühlenindustrie Kroatien-Slavoniens. Zürich—Wien 1921, str. 39—40.

⁵ R. Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860). Zagreb 1951, str. 412.

⁶ J. F. Lockwood, Mlinarstvo. Subotica 1956, str. 25—36 (J. F. Lockwood: Flour milling. Liverpool 1945; J. F. Lockwood, Die Mehlmüllerei. Detmold 1951).

Zato su modernom mlinu potrebni znatni prostori za spremanje rezervna žita, naročito pšenice, jer je o tim rezervama potpuno ovisan stalni pogon mlina, čiji prekid uvijek izaziva veće poremećaje u cjelokupnom poslovanju poduzeća. Stoga je mlinovima u interesu da žito uz povoljne ponude nakon dobre žetve nabave u što većim količinama pa i preko momentalnih ili godišnjih potreba, jer će to uvelike utjecati i na izjednačavanje prodajnih cijena mlinskih produkata.

Čišćenje. Žito, naročito pšenica, uvijek stiže u mlin s izvjesnim procentom primjesa i nečistoće (druge sjemenke, zemlja, pijesak kamenčići, pljeva, slama itd.). Zato moderni mlinovi moraju imati komplicirana postrojenja za otklanjanje takvih primjesa. Postoji prilično mnogo načina za pročišćavanje, no nečistoću treba svakako još napose odstraniti trljanjem i ispiranjem u vodi.

Priprema. Prilikom preuzimanja žita pristizu u mlin vrlo različite vrste, a osobito pšenica s vrlo raznovrsnim svojstvima i nejednakom sadržinom vlage. Zato se ona mora izjednačiti, a to se postiže na primjer takozvanim toplim postupkom uz upotrebu povišenih temperatura ili pak takozvanom vrelom pripremom s izlaganjem vrlo visokim temperaturama i dodavanjem ili oduzimanjem vlage.

Mljevenje. Pšenica se sastoji iz ljuske, klice i jezgre. Jezgra je dakako, najvažniji i najvredniji dio (85% sastojine zrna), pa klicu (2,5% sastojine zrna) i ljusku (12,5% sastojine zrna) treba odvojiti da bi se dobila jezgra u što čistijem obliku. U tome je upravo bit svega nastojanja jednog kvalitetnog mlina, pa je zato u modernim mlinovima i stari način mljevenja kamenjem zamijenjen mljevenjem valjcima i daljim cijelim sistemom mljevenja, brižljivo razrađenim. Dobri mlinovi mogli bi postići i 85% čistoće brašna, ali se praktički ipak postiže tek oko 70% čisto brašno. Stoga je procedura mljevenja razdijeljena na više radnih akcija.

Prvi dio mljevenja je *krupljenje*, to jest cijepanje i otvaranje zrnja, koje se provodi u 4 do 6 razdjela u posebnim strojevima na principu treskanja, lupanja i iščetkivanja. Ti strojevi su poznati pod nazivom »stolice za valjke«. Konstruirani su iz valjaka, i to tako da se gornji valjak okreće dva i pol puta brže od donjeg, a od tvrdog su i livenog materijala. Rade dakle, u parovima. Sami valjci imaju žljebasta udubljenja, a po gustoći njihova rasporeda (4—5 na centimetar) određuje se razdjel. Toj operaciji slijedi prosijavanje zvano *predsijanje*, koje izvode obično šestostrana sita (planska ili centrifugalna, katkada i rotirajuća ili oscilirajuća) iz žičanog pletiva. *Odvajanje klice* treba što prije provesti, jer je i mala količina klica od štete za kvalitetu brašna. Zato je to nužno obaviti prije nego čestice jezgre budu sitne. To se normalno izvodi nakon trećeg krupljenja, a i za to postoje posebni strojevi zvaní odstranjivači klica. Nakon toga dolazi razvrstavanje ili *klasiranje mliva*. Vrší se s pomoću čistilica krupice, odnosno strojeva na principu sijanja u kombinaciji sa zračnim strujanjem. Na taj se način kod većih mlinova dobivaju krupnije,

srednje i sitne čestice. Čišćenje *krupice* izvode strojevi čistilice, koji su konstruirani od drugih sita uzdužno ponešto nagnutih, a koja osciliraju radi pokretanja mliva preko njih. Mlivo ide od višeg kraja sita prema nižem. Svako takvo sito imade obično 4 dijela, koji su prevučeni na višem kraju gušćom svilenom prevlakom, a prema dolje sve rjeđom. Zračno strujanje obavlja razvrstavanje na taj način što podržava čestice u lebdenju ili u otpuhivanju u filter. U daljem procesu vrši se *mljevenje okrajaka* s pomoću posebnog uređaja konstruiranog od stolica za valjke, sita i čistilica *krupice*. Ondje su valjci sa sitnim žljebovima, pa se mlivo usitni i opet razvrstava, a preostale čestice mekinja odstranjuju se u čistilici *krupice*. Novim sistemom grupe stolica za valjke vrši se dalje *izmeljavanje*, nakon čega se mlivo prolazom kroz ove finije valjke već pretvori u brašno. Sijanjem se ovo brašno izdvaja, a preostalo mlivo prolazi opet na iduće valjke itd. Konačno se vrši *prosijavanje brašna* planski ili centrifugalnim sitima, koja su prevučena svilenom prevlakom sa 40 — 60 zamki na jedan centimetar. Gotova brašna prije *ambalažiranja* ili uvrećivanja još se podvrgavaju završnom postupku *miješanja*, a vrlo često i bijeljenja. Ona se također izlažu i djelovanju određenih plinova, a mogu im se dodavati i određene kemijske sastojine u obliku praha radi poboljšanja pecivosti.⁶

Zbog tako složenog proizvodnog procesa modernim mlinovima su potrebne i velike specijalno građene zgrade za smještaj mnogobrojnih uređaja i za skladišta. Zato se mlinske zgrade grade obično na 4 do 6 katova, a u svakom od njih se grupiraju strojevi istoga tipa, ako je to iole moguće. Tako su na 1 do 2 kata smještene stolice za valjke, na gornja dva kata centrifugalna i planska sita, a ispod njih na 1 do 2 katu čistilice *krupice*. Na taj način stručni mlinski radnik može vrlo uspješno nadzirati rad određenog tipa strojeva i određenih operacija mljevenja. Strojevi su tako smješteni da mlivo teče kroz uspravne ili nagnute cijevi u slobodnom padu sa što manjom upotrebom mehaničkih transportnih sredstava. No kako mlivo može u slobodnom padu prolaziti samo iz višeg kata u niži, neizbježna su mnogobrojna vodoravna prenošenja i uspravna uzdizanja. To se donedavno postizalo pužastim, trakastim ili lančanim prenosnicima (transporterima) kod vodoravnog prenošenja, a elevatorima sa žlicama za uspravno uzdizanje. U najnovije vrijeme taj komplicirani i vrlo omašni splet prenosnika, elevatora, vodova i cijevi zamijenjen je pneumatičnim transportnim uređajem s ogromnim mogućnostima i apsolutnim prednostima.

Treba posebno naglasiti da se sve operacije u mlinu vrše istovremeno i neprekidno. Zato moderni mlin predstavlja jedinstvenu automatiziranu cjelinu u kojoj strojevi rade neprestano dan i noć, a prekid se vrši samo u krajnjoj potrebi, jer on ujedno znači i prekid svih operacija, koje su međusobno potpuno povezane. Svaki kvar ili poremećaj jednoga stroja izbacuje cijeli niz strojeva iz pogona i

⁶ Vidi bilješku na str. 239.

dovodi poslovanje u vrlo nezgodni kaos. Srećom, kvarovi i poremećaji u modernom mlinskom postrojenju vrlo su rijetki, a današnja moderna izgradnja mlinske industrije je gotovo savršen primjer vrlo uspjele automatizacije. Ranije su mlinske strojeve pokretale turbine, pa zatim parni strojevi, a danas se sve više upotrebljava za pogon električna energija kao najprikladniji, najsigurniji i najrentabilniji pogon.⁷

Pošto smo ovako razmotrili poslovanje i uređenje jednog modernog mlina, osvrnut ćemo se na nastajanje manufakturnih i industrijskih mlinova u Hrvatskoj pred osnutak zagrebačkog paromlina. Treba imati na umu da su lokaliteti pogodni za izgradnju većih mlinova uvijek tamo gdje su prometni uvjeti najpogodniji. Zato naši prvi manufakturni mlinovi nastaju ili uz velike morske luke ili uz plovne rijeke, pogodne za komuniciranje i transportiranje vodenim putem, a zatim — nakon izgradnje željezničkih pruga — također u većim gradovima, koji sami pružaju mlinovima konzumentno tržište, ali koji su ujedno i centri žitne trgovine. Tako je u Rijeci u Žaklju još 1830. godine sagradio Ottavio Fontana veliki trgovački mlin (kasnije vlasništvo Stabillimento commerciale di farina di Fiume) i 1841. godine ga je, prema planovima Gašpara Matkovića, modernizirao. Taj mlin je radio po američkom načinu i bio poslije preuđen na belgijski sistem. Imao je 18 mlinskih kamenova, 3 velika kola na vodeni pogon u jakosti 95 HP (isprijava 2 velika hidraulična kola s po 36 HP), upošljavao je oko 130 radnika, a postizao kapacitet od 200.000 centi brašna godišnje (1862. godine je izgorio, a 1863. godine nanovo je izgrađen).⁸ Na utoku Mrežnice u Koranu u Turnju kod Karlovca podigao je 1838. godine Janko Orašin veliki mlin na vodeni pogon, u kojem je radilo oko 20 radnika, a imao je godišnji kapacitet do 250 vagona brašna (izgorio je 1905. godine).⁹ Godine 1840. izgradio je Antun Matešić u Podbadnju ispod Gornje Orehovice kod Rijeke mlin s kolom na vodeni pogon u jakosti od 25 HP, s 15 mlinskih kamenova, 36—50 radnika i godišnjim kapacitetom od 90.000 vagona brašna (izgorio je 1867. go-

⁷ A. Fellner o. c. str. 35—39; J. F. Lockwood o. c. str. 36—37, 623—626, 637—639; G. Danese, *Industria molitoria. Molini da grano*. Milano 1951, str. 9—10.

⁸ Arhiv Jadranskog instituta Rijeka, Izvještaj magistrata u Rijeci br. 813—1852 od 16. travnja 1852; Rapporto d'Amministrazione per l'anno solare 1852, No 1385 (11. VI. 1853); *Almanacco Fiumano per l'anno 1854*. Fiume 1854, str. 45—48; *Illustriertes Familienbuch zur Unterhaltung & Belehrung häuslicher Kreise V. Triest* 1855, str. 184—185; Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu god. 1864. Zagreb 1864, str. 50—55; A. Rački, *Povijest grada Sušaka*. Sušak 1929, str. 281—282; R. Strohal: *Uz Lujzinsku cestu*. Zagreb 1935, str. 23—24; J. Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, II, Zagreb 1942, str. 443; R. Bičanić o. c. str. 157, 412; D. Klén, *Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. godine* (Jadranski zbornik I, Rijeka—Pula 1956, str. 231—242); M. Despot, *Privreda Hrvatske XVII—XIX stoljeća*. Izbor građe. Zagreb 1957, str. 80—81.

⁹ R. Strohal, *Grad Karlovac opisan i orisan*. Karlovac 1906, str. 358; R. Bičanić o. c. str. 412.

dine).¹⁰ Na lijevoj obali Korane kraj Rakovca u Karlovcu izgradilo je belgijsko društvo 1849. godine veliki mlin¹¹, koji je 1859. godine prešao u vlasništvo obitelji Pongratz (Prvi hrv. mlin na čigre) i bio moderniziran početkom 1862. godine¹², ali je još iste godine izgorio, no već 1863. godine bio je nanovo izgrađen.¹³ Radio je s dvije turbine na vodeni pogon u jakosti od 240 HP, sa 6 mlinskih kamenova i 17 pari valjaka, upošljavao je oko 40 radnika i imao godišnji kapacitet 700 vagona, odnosno 100.000 centi brašna.¹⁴ Osim tih bilo je još nekoliko većih mlinova. Spomenut ćemo onoga u Zidancu kod Rijeke sa 6 strojeva na vodeni pogon i godišnjim kapacitetom od 40.000 vagona brašna¹⁵, te dva mlina u Ivancu kod Varaždina. osnovanih 1846. godine (Braće Taussig i profice Drašković, kasnije Franje Pusta) i još dva u Bakru.¹⁶

Upotreba parnog stroja u našim većim mlinovima dosta je kasno primijenjena.¹⁷ Prvi parni mlin kod nas izgrađen je 1845. godine u Ponsalu u Rijeci sa strojem od 60 HP i godišnjim kapacitetom od

¹⁰ Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba ... Zagreb 1864, str. 50—55; A. Rački o. c. str. 282; R. Strohal, Uz Lujzinsku cestu. Zagreb 1935, str. 24; R. Bičanić o. c. str. 157; D. Klen o. c., napose str. 234; M. Despot o. c. str. 81.

¹¹ U velikom novinskom oglasu uprave ovoga mlina između ostaloga stoji: »Belgijski ovaj mlin providen je sa savršenim strojevima, kojim se ne samo suho brašno, nego također od osobite kakvoće dobiva, i budući rashlađeno i suho iz mašine, zato se od izkvarenja kroz čitavo lieto, a tako isto od onog gorko-kiselog ukusa sačuvalu dade ...« (Narodne novine XIX. br. 2. Zagreb 4. I. 1853, str. 6; isto i u br. 3—25, to jest kroz cijelih mjesec dana).

¹² Mlin je nabavio »za postignuće što najljepšega i najizdatnijega mliva (Mahiprodukte) najnovijih i svrsi odgovarajućih sprava tako za izvrstno priredivanje žita, košto i za čišćenje krupice ...« (Glasonoša II, br. 14, Karlovac 16. II 1862; br. 18, Karlovac 2. III 1862, dodatak: Obćekoristni poslovni list br. 7 i 9).

¹³ »... Ovaj mlin, sagrađen pod osobnim rukovodstvom gospodina Valentina Bleiveisa, sastoji se iz 2 velike vrtaljke (Turbine), u skupnoj jakosti do 100 konja; 8 kamenitih tečaja s franczckoga i 2 s njemačkoga kamenja, sa 2 kamena za finu i prostu jačmenovu kašu. Na godinu samelje preko 100.000 centi brašna i kašice ...« (Slavjanski jug I, Karlovac 1868, br. 1, str. 31—35, slika na str. 34).

¹⁴ Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba ... Zagreb 1864, str. 50—55; Hrvatska vila III, br. 22, Zagreb 29. III 1884, str. 341 (slika); R. Strohal, Grad Karlovac opisan i orisan. Karlovac 1906, str. 355—358; J. Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1924, str. 525; J. Horvat o. c. str. 443; M. Despot o. c. str. 81.

¹⁵ R. Bičanić o. c. str. 412.

¹⁶ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien 1852. Zagreb 1852, str. 58; Izvješće kr. podžupana županije varaždinske ... za vrieme od 1. rujna 1886. do 31. prosinca 1887 ... Varaždin 1888, str. 123; Izvješće upravnoga odbora i upravitelja kr. županijske oblasti županije varaždinske ... za vrieme od 1. siječnja do 31. prosinca 1896. Varaždin 1897, str. 87; J. Lakatoš o. c. str. 532; R. Bičanić o. c. str. 158, 412.

¹⁷ Godine 1863. objavljen je pregled parnih strojeva u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Vojnoj krajini, u kojemu se navode i parni strojevi kod žitnih mlina, tako: Zagreb (60 HP), Ciglenica—Krapina (12 HP), Rijeka (60 HP), Plase (16 HP), Varaždin (50 HP), Nuštar (50 HP), Antunovac (26 HP). Vidi: Sidro I, br. 23, Zagreb 3. X 1864, str. 90—91.

30.600 vagana brašna, a već 1846. godine paromlin u Vukovaru s parnim strojem od 11 HP. Slijedio im je drugi paromlin u Rijeci 1853. godine sa strojem od 40 HP, sa 7 mlinskih kamenova i godišnjim kapacitetom od 18.000 vagana brašna. Zatim je 1860. godine izgrađen paromlin u Varaždinu s parnim strojem od 50 HP i godišnjim kapacitetom od 100.000 vagana brašna. Tim paromlinovima pridružio se 1862. godine i najveći i najmoderniji — zagrebački paromlin, koji je započeo rad sa strojem od 60 HP i zatim od 120 HP, pa od 1889. godine sa strojem od 230 HP i od 1908. godine od 700 HP. Njegov kapacitet bio je isprva do 200.000 centi brašna godišnje. Nakon 1864. godine izgrađeni su još i drugi paromlini, tako u Osijeku u Virovitici i u Nuštaru.¹⁸

OSNUTAK I IZGRADNJA STAROG PAROMLINA, NJEGOVA PROIZVODNJA I KORISTENJE KAPACITETA

Sve do šezdesetih godina XIX stoljeća odvijala se preko Siska, koji je bio naše najveće trgovačko središte, uz ostalu trgovinu i gotovo sva naša žitna trgovina. Povoljnim vodenim trgovačkim putem od Dunava pa Savom do Siska i odavle Kupom do Karlovca, te dalje Lujzinskom cestom prema moru vozile su se velike količine žita iz Novog Bečeja (do 300.000 centi), Temišvara i Bečkereka (do 400.000 centi), Pančeva (do 750.000 centi), Zemuna i Mitrovice (do 150.000 centi). Znatan dio tog žita razvio se iz Siska prilično dobro održanim cestama prema Zagrebu i većim centrima gornje Hrvatske i Slovenije, a dosta žita preuzeo je i lokalni promet, pa i Karlovac, u kojemu je već bila razvijena mlinska manufaktura. Toj živoj trgovini, koja se temeljila ne samo na proizvodnji iz Hrvatske i Slavonije nego djelomično i na proizvodnji Banata, južne Mađarske, sjeverne Srbije i bosanske Posavine, pa čak i Rusije, znatno je po-

¹⁸ DAZ, deposit br. 36/1949, str. 1031 (rukopis A. Cuvaj, Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj i Slavoniji...); Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba... Zagreb 1864, str. 50—55; A. Jakić-J. F. Devidé, Izvješće poslanstva trgovačko-obrtničke komore zagrebačke kod svjetske izložbe u Parizu godine 1867, glede na izložene predmete područja komorskoga. Zagreb 1867, str. 14—17; Zagreb god. 1886, Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886, Zagreb 1887, str. 185; J. Ibler, Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba... Zagreb 1892, str. 237—240; A. Hudovski, Zagreb i okolica. Kažiput za urođenike i strance. Zagreb 1892, str. 45; J. Horvat o. c. str. 443; R. Bičanić o. c. str. 412—413; M. Despot o. c. str. 80—82, 88, 126—128; L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297). — O izgradnji prvog paromlina u Hrvatskoj i Slavoniji, naime onog u Korodu kod Vukovara, suvremene novine donijele su ovu bilješku: »Antun Freyer, vinkovački građanin, podigne u selu Korodu, spadajućem na gospoštiju grofa Eltza, parni mlin sa silom od šest konjah, kol mlin već i s toga je zanimiv, što je u Horvatskoj i Slavoniji u ovoj vrsti prvi«. (Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske XII, br. 63, Zagreb 8. VIII 1846, str. 265).

godovao neobično jeftin prijevoz vodenim putem (22 krajcara prevozne tarife).¹ Izgradnjom austrijskih željeznica, napose poteza Beč—Trst (1857), Zidani most—Zagreb (1861) i Zagreb—Sisak (1862), te zatim Zagreb—Karlovac (1865) skrenuto je transportiranje tereta, koji su stizali rijekom Savom do Siska, na željeznički prijevoz prema Trstu, odnosno Beču.² Time je zadan odlučan udarac žitnoj trgovini Karlovca i primorskih luka, naročito Senja³, a što je odgovaralo namjerama Austrije da tako otvori put ekspanziji svog industrijskog gospodarstva prema Oreijentu.⁴ Značenje Siska i Karlovca kao trgovačkih centara s velikim trgovcima, lađarima, splavarima, skladištima i brodovima smanjit će se u samo nekoliko godina na jednu desetinu ranijeg opsega i pretvoriti ih u sjedišta lokalne trgovine.⁵

Istovremeno, apsolutističko uređenje Austrije pružalo je austrijskom i stranom industrijskom kapitalu priličnu stabilnost i pravnu sigurnost, a naročito prema domaćem još gotovo isključivo trgovačkom kapitalu. Zato je taj industrijski kapital stao osnivati industrijska poduzeća u Hrvatskoj, ali — dakako — uglavnom u onim granama koje omogućuju uspješnu kolonijalnu eksploataciju.⁶ Tako je i postanak zagrebačkog paromlina bio direktna posljedica austrijskog apsolutizma i gradnje željezničke pruge na potezu Zagreb—Sisak, koja je službeno otvorena tek 1. listopada 1862. godine, mada su se koncesionari bili obvezali državi da će prugu predati javnom prometu još u toku 1861. godine.⁷

Početakom 1862. godine, dakle još za vrijeme gradnje ove željezničke pruge, u Zagrebu je formiran konzorcij nekolicine iz Austrije prišlih kapitalista, koji su bili spremni uložiti svoj kapital u izgradnju velikog i modernog industrijskog mlina u Zagrebu. Već 12. lipnja 1862. godine zatražio je Vatroslav Eggersdorfer u ime »družtva

¹ E. A. J[oa]nelli, Die Semlin-Fiumaner Eisenbahn. Studien über deren Wichtigkeit und Rentabilität als ein Teil der künftigen Welthandelstrasse zwischen dem Schwarzen und Adriatischen Meere. Wien 1863; R. Bičanić, Do ba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860). Zagreb 1951, str. 350; J. Jenko, Med Zidanim mostom in Siskom vozijo vlaki že 100 let (Kronika X, Ljubljana 1962, zv. 2, str. 94—105).

² Denkschrift über die Eisenbahn von Semlin nach Fiume. Wien 1864, str. 11; F. Rački, Rieka prema Hrvatskoj. Zagreb 1867, str. 132—133; M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958, str. 262.

³ O tome vrlo rječito govori predstavka grada Senja u hrvatskom saboru na sjednici 19. rujna 1868. godine (Dnevnik Sabora Dalmacije, Hrvatske i Slavonije za godinu 1868—1871. Zagreb 1884, str. 120).

⁴ J. Gornjičić-Brdovački, Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine. Zagreb 1952, str. 21, 168.

⁵ I. I. Tkalać, Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj II. Beograd 1926, str. 6—7; I. I. Tkalać, Uspomene iz Hrvatske. Zagreb 1945, str. 223—224; R. Bičanić o. c. str. 227.

⁶ Ibid. str. 350, 356.

⁷ Geschichte der österreichischen Eisenbahn. Wien 1898, str. 410—411; J. Gornjičić-Brdovački o. c. str. 168; J. Horvat: Kultura Hrvata kroz 1000 godina II. Zagreb 1942, str. 443; vidi također kod J. Jenko o. c.

prvog zagrebačkog paromlina« od Graditeljnog i Vatrogasiteljnog odbora grada Zagreba izdanje građevne dozvole »glede sagrađenja paromlina uz Ternjansku cestu« koja je vrlo brzo, naime već 17. lipnja iste godine izdana, pošto je dan prije obavljen komisijski očevid na zemljištu odabranom za gradnju paromlina.⁸ Konzorcij je s gradnjom odmah započeo na jednom kupljenom gospodarskom posjedu na poljani u produženju Petrinjske ulice, iza novog željezničkog kolodvora. Koncem studenog 1862. godine već je dovršena glavna trokatna zgrada paromlina a isto su tako i zatečene zgrade na posjedu bile adaptirane za nove svrhe.⁹ Zato je društvo preko ravnatelja novog paromlina 27. studenoga 1862. godine zatražilo od Gradskog poglavarstva u Zagrebu obrtnu dozvolu, najavivši da će s 1. veljače iduće godine staviti novosagrađeni paromlin u pogon. Obrtnica je društvu izdana 29. studenog iste godine i donosimo je u cijelosti:¹⁰

Broj 7456—1862.

Obrtnica

za društvo Zagrebačkog paro i umjetnog mlina u ruke njegovog ravnatelja g. Frankl Ivana, kojom se službeno potvrđuje: da društvo zagrebačkog paro- i umjetnog mlina sastoje iz gg. Bresslauer Wolf i sina, Dra Bresslauera, Egersdorfer Vatroslava, Hiršler Samoila, Hiršler Adolfa, Weiss Samoila, Frankl Ivana, Prister Emanuela, Weiss Jakoba i Weiss Skendera iz Zagreba u Hrvatskoj dne 27. studena 1862. pri ovom uredu prijavio: da će slobodni obert tvorenja brašna i inih mlinarskih proizvoda u ovom gradu tierati, te da je ta prijava bez zakonite zaprieke bivša, u ovouredno obertničko kazalo za slobodne ober-te, dne 29. studena god. 1862. i broj 80 unešena.

Ovom prigodom nemože se no ino društvenom ravnatelju gosp. Frankl Ivanu napomenuti, da isti još prije nego upitna mlinska radnja u delatnost stupi, u smislu § 5 i 14 obertnog zakona od 29. pros. 1859. dotičnoga sa mlinarskim sposobnostima providjenoga poslovdju ovom grad. Pogl. najaviti nepropusti.

Izdano od gradskog poglavarstva u Zagrebu dne 29./11. 1862«.

⁸ HAZ, Grad. pogl. Zagreb, Građ. vatrogasni odbor br. 66—1862.

⁹ U zagrebačkim dnevnim novinama upravo tada nalazimo ovu objavu: »Vlastnik zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina kani tako u gradu Zagrebu kao i u ostalih većih mjestih podići skladište svoga brašna. Poduzetnici, koji bi hotjeli tim se baviti neka se s njim ustmeno ili pismeno porazumiju«. (Pozor III, br. 271. Zagreb 25. XI 1862, str. 910).

¹⁰ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 7456—1862; Obrtni upisnik 1860—1881, str. 20, br. 80/62.

Iz tog dokumenta napokon saznajemo vlasnika novosagrađenog paromlina naime »Društvo Zagrebačkog paro- i umietnog mlina«,¹¹ a to javno trgovačko društvo sačinjavalo je 10 članova, predsjednik društva bio je Vatroslav Egersdorfer, a Ivan Frankl bio je prvi poslovni ravnatelj paromlina.

Mada je sa 1. veljače 1863. godine u paromlinu već započela proizvodnja,¹² prva faza njegove izgradnje još se oteglja cijelu 1863. godinu, kada je sagrađena nova dvokatna zgrada glavnog skladišta¹³ i kada je presvođen podzemni kanal, zbog kojega je došlo do spora sa susjednim vlasnikom zemljišta, koje je uprava paromlina zatim otkupila.¹⁴ Na žalost podataka o samim pogonskim i tehničkim uređajima paromlina u početku njegovog rada nemamo. Poznato nam je jedino da su u paromlinu početkom 1863. godine bila postavljena tri parna kotla nabavljena u Beču. O njima se vodila rasprava radi plaćanja taksa za komisijski pregled, koje je već bila platila uprava prilikom nabavke u Beču¹⁵. Zna se također da je zidani tvornički dimnjak bio visok 30 metara, što uostalom potvrđuje i sačuvana fotografija iz onog vremena.¹⁶

Govoreći o izgradnji zagrebačkog paromlina, moramo imati na umu da postoje tri izrazita perioda u stogodišnjem poslovanju ovo-

¹¹ Nije, dakle, paromlin »osnovao kao vlastito poduzeće« Ivan Frankl, kako je pogrešno ustvrdio I. Ulčnik (»Zagreb« III. Zagreb 1935, str. 142), a niti je on utemeljen kao »privatno poduzeće« (Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobčjoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886. Zagreb 1887, str. 185; A. H u d o v s k i, Zagreb i okolica. Kažiput za urođenike i strance. Zagreb 1892, str. 45).

¹² Početkom ožujka 1863. godine uprava paromlina objavila je cjenik vrsta brašna, koje proizvodi (Pozor IV. br. 54. Zagreb 7. III 1863, str. 216, isto također br. 58. Zagreb 12. III 1863, str. 232; br. 63. Zagreb 18. III 1863, str. 252). Sličan cjenik objavljen je i nešto kasnije (Pozor IV, br. 118. Zagreb 26. V 1863, str. 472; br. 120. Zagreb 28. V 1863, str. 480; br. 124. Zagreb 2. VI 1863, str. 496). Uprava paromlina se u to vrijeme poslužila i takozvanom humanitarnom reklamom: »Vlasnici zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina izručili su ovdajšnjemu društvu čovječnosti šest centah melje na razpolaganje...« (Pozor IV, br. 79. Zagreb 8. IV 1863, str. 314).

¹³ HAZ, Grad. pogl. Zagreb, Grad. vatrogasni odbor br. 70—1863, 11—1864 (izvješće Janka Grahora gradskom zastupstvu sa iskazom gradnja u godinama 1861—1863).

¹⁴ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 6769—1863; grad. vatrogasni odbor br. 139—1863. Ovdje je potrebno reći da se u nekim, pa i najnovijim, publikacijama pogrešno navodi godina izgradnje paromlina, očito zbog poistovjećivanja s godinom 1873, u kojoj se društvo paromlinsko prometnulo u dioničko društvo (Monografija privrednih organizacija za proizvodnju i preradu brašna. Beograd 1961, str. 112—113), jer je stari paromlin građen 1862—1863, već 1. veljače 1863. godine započeo s redovnom proizvodnjom.

¹⁵ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 2068—1863, 5634—1863.

¹⁶ Objavljena snimka pogrešno je datirana kao »krajem 19. stoljeća« (J. C a z i, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj... I. Zagreb [1958], str. 272) ili pak kao »snimljeno 1862« (Večernji list IV, br. 950. Zagreb 4. VIII 1962, str. 5), jer su objekti sa snimke sagrađeni u toku 1863. godine (zgrada je tada bila dvokatna), a isto važi i za snimak objavljen kao »Zagrebački paromlin 1862. godine« (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, prilog na str. 51).

ga poduzeća. Prvi period obuhvaća vrijeme od osnutka pa do katastrofalnog požara, koji je u ljetu godine 1906. potpuno uništio paromlin. Drugi period možemo zaokružiti na četrdesetak godina rada ponovno izgrađenog i za ono vrijeme vrlo moderno opremljenog paromlina — dakle, do 1946. godine. A treći je period rekonstruiranog današnjeg paromlina, za koji možemo reći da gotovo i nema starih uređaja, jer su zamijenjeni novim suvremenim, a od paromlina iz drugog perioda ostali su u stvari samo pojedini građevni objekti, ali i na njima su izvršene veće adaptacije. Izgradnja i uređenje starog paromlina obavljali su se kroz cijeli prvi period (1862—1906), a gradnja i opremanje novog paromlina uglavnom u razdoblju 1906—1928.

Za prve gradnje nacрте je izradio graditelj Janko Jambrišak, koji je zadnje radove, uz već spomenute objekte građene 1862. i 1863. godine, izvodio 1878. do 1880. godine, kada su građene prizemna zgrada za stanovanje, staje i komora, te nadograđena i preurađena stara jednokatnica za skladište.¹⁷ Građevni radovi u godinama 1895. do 1903. izvršeni su prema nacртima graditelja G. Carneluttija. Tako je u 1895. i 1900. godini administrativna zgrada potpuno preudešena i nadograđena¹⁸, a 1900. godine građeno je i jedno spremište na zemljištu uz Paromlinsku cestu.¹⁹ U listopadu 1902. godine odlučila se uprava paromlina da prema nacртima istog graditelja (G. Carnelutti) produlji glavnu zgradu paromlina za 18 metara prema jugu i dobivene prostorije upotrijebi za skladište, no — kako navodi u svom podnesku za građevnu dozvolu — »pošto nije isključeno da će se i novi dio glavne zgrade, vremenom upotriebiti za povećanje našeg mlina, to će i ova nova zgrada biti sagrađena sasvim onako čvrsto i uobće kao stara zgrada«. Iz zapisnika o komisijskom očevidu od 11. listopada 1902. godine saznajemo nešto i o staroj glavnoj zgradi paromlina. Zato ćemo navesti dio njegovog teksta:

»Prigradit se imajuće spremište sačinjavati će sa glavnom tvorničkom zgradom jednu jedinstvenu tvorničku zgradu od c. 50,00 m duljine. Pošto je cijela ta zgrada tj. već postojeća zgrada kao i namumljena prigradnja izvedena u svojoj nutarnjosti skroz od drvene konstrukcije, to postoji eminentna pogibelj za život radnika koji su tamo zaposleni u slučaju požara. U postojećoj na ime zgradi, kao i u prigradit se imajućem dijelu te zgrade nalaze se u svrhu unutarnje komunikacije drvena stubišta, što je za slučaj požara tim opasnije, pošto upitna zgrada imade 4 sprata, od kojih u svakomu je zaposlen veliki broj radnika. Dosljedno tomu imao bi se kao bitni uvjet za dozvolu ove prigradnje staviti zahtjev, da se izvede

¹⁷ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 238— grad. — 1878, 170 — grad. — 1880.

¹⁸ Ibid. br. 24436-IV-1895, 37508-IV-1895, 25782-I-1900.

¹⁹ Ibid. br. 17987-IV-1900; čini se da su dva nova skladišta bila sagrađena već u toku 1899. godine (zapisnik skupštine društva od 27. IX 1900. izvještaj ravnateljstva).

za čitavu tvorničku zgradu barem jedno posve vatrosjegurno zidano stubište bilo u samoj zgradi, bilo kao posebna prigradnja s vanjske strane tvorničke zgrade. Ovo stubište imalo bi biti odijeljeno od tvorničkih prostorija u svakom spratu vatrosjegurcima, najbolje željeznima vratima, koja se sama zaklapaju.

Kako su ovdje bili postavljeni upravi paromlina i određeni uvjeti, koji joj se nikako nisu sviđali, tražila je ona da ih se oslobodi, a napose postavljajući vatrosigurnog stubišta. Ali gradsko poglavarstvo, kao da je naslućivalo skoru katastrofu paromlina, uporno je ostalo pri postavljenom glavnom uvjetu, navodeći: »U toj zgradi zaposlen je u svakom spratu veliki broj radnika, pa je za slučaj požara posve isključena mogućnost, da bi se ikoji mogao spasiti, a niti bi bila moguća kakova akcija za spašenje radnika izvana, jer bi se vatra silnom brzinom raširila i tako u trenu obuhvatila čitavi objekt. Da se vatra i eksplozije u paromlinima često događaju i da je svako djelovanje oko spasa i gašenja bezuspješno, poznata je stvar. U unutarnjosti zgrada nalazeće se drvene stube, koje služe lih za shodnost rukovođenja tvorničkog poslovanja mogu i nadalje svojoj svrsi služiti, ali iste ne isključuju potrebu vatrosigurnog stubišta.«²⁰ Novogradnja ove peterokatne skladišne zgrade uz samu mlinsku zgradu dovršena je polovinom travnja 1903. godine²¹, a u travnju iduće 1904. godine izveli su arhitekti Hönigsberg i Deutsch nadogradnju drugoga kata iznad dijela spremišta prema Trnjanskoj cesti²², pa su tako svi objekti staroga paromlina tada bili izgrađeni, a zasnovana rekonstrukcija i proširenje postrojenja potpuno provedeni.²³ U tom su periodu bili poslovni ravnatelji paromlina Ivan Frankl (1862—1866), Mavro Friedfeld (1867—1893) i Julio Weiss (1893—1906).

No društvu koje je toliko mnogo godinama ulagalo u ovaj paromlin i sada očekivalo prve plodove svojih investicija nije bilo suđeno i ubrati ih. Ubrzo nakon potpunog izgrađenja i moderniziranja ovaj paromlin je zadesila katastrofa. U noći od 24. na 25. svibnja 1906. godine paromlinske zgrade našle su se iznenada u plamenu. U tadašnjim novinama čitamo o tome: »Noćas se navršilo punih osam dana, od kako je u zagrebačkom paromlinu buknuo požar, koji je skoro posvema uništio to veliko domaće industrijalno poduzeće. Revnom našem dobrovoljnom vatrogasnom društvu uspjelo je odmah prvu noć lokalizirati požar, ali posvema ga ugasiti nije bilo moguće ni kroz svih osam dana. Velika masa brašna, žita i tvorničkog namještaja još je i sinoć i tinjala i gorila. Velika četverokatna zgrada paromlinska pruža još uvijek na više materijala požaru, a čim dune malo jači vjetar, osjeća se po cijelom gradu zadah gorućeg

²⁰ Ibid. br. 49180-I-1902, 51464-I-1902.

²¹ Ibid. br. 20949-I-1903.

²² Ibid. br. 13521-I-1904.

²³ Zapisnik skupštine društva od 29. IX. 1904, izvještaj ravnateljstva.

brašna i tiesta. Sve to vrijeme nalazi se na garištu stalna vatrogasna straža od jednoga vodje (ili vojnika) i 10 vatrogasaca, a do 100 težaka od jutra do mraka iznašaju sa garišta, što se daje iznieti. Sve te radnje dnevno nadzire i po više puta dolazi na garište vatrogasni vojvoda g. Maruzzi pa i celo vatrogasno zapovjedništvo obdržavalo je opetovano dogovore na licu mjesta, i određivalo daljnje mjere sigurnosti proti uništavajućem elementu. — I u skladisti-ma duž paromlnske ceste imade mnogo posla, jer i ondje od vremena do vremena plane oveći plamen, koji vatrogasna straža odmah gasi i polieva ugrijano žito, koje bi se vani i samo od sebe moglo da zapali. Nešto od svega toga žita i brašna svrsit će se tako, da će ga domaća tvornica bezvege upotrebiti u svoja svrhe. Što se tiče zidova izgorjelih zgrada mora se iztahnuti, da od njih prieti velika pogibelj, te je svaki pristup k njima i samim vatrogascima zabranjen. Sva je prilika da će ti zidovi biti porušeni hitcima iz topa, jer inače nije ih moguće sravniti sa zemljom bez pogibelji za ljudske živote. Tečajem ovih osam dana nije se dogodila nikakova veća nezgoda osim što je jednom vatrogascu pao criep na nos i usta i ozliedio mu zubalo . . .²⁴ Eto, tako je završio svoj vijek stari paromlin izgorivši gotovo do temelja.

Već smo spomenuli da nam nisu sačuvani tačniji podaci o pogonskim i tehničkim uređajima starog paromlina. Ipak ćemo pokušati dati sliku i o njima barem u glavnim potezima, makar i na osnovi nepotpunih podataka. Konzorcij paromlinskog društva nabavio je još u rujnu 1862. godine u Beču tri parna kotla za pogon zagrebačkog paromlina, koji se još gradio. Ti kotlovi su prema propisima bili kod policijske direkcije u Beču 10. listopada 1862. godine komisijski pregledani i žigosani.²⁵ Svoje prve pogonske strojeve u jakosti od 60 HP uprava paromlina je već nakon nekoliko godina dopunila i time povećala pogonsku snagu na 120 HP, pa je tako ovaj paromlin bio najveći i najmoderniji u zemlji.²⁶ Njegovi osnivači od samog su početka pomišljali na poduzeće najvećeg opsega, pa su i gradnje bile izvođene tako, da se postepeno mogu dopunjavati pogonski i tehnički uređaji i time povećati kapaciteti proizvodnje. Devedesetih godina prošloga stoljeća paromlin je radio sa šest mlinskih kamenova i 14 pari valjaka, te je bio »u svakom pravcu uređen po načelima moderne paromlinske tehnike«. Godine 1889. uprava je nabavila novi compound parni stroj od 230 HP i tri dvostruka parna kotla sa 8 i pol atmosfera pritiska, te veliki uređaj za čišćenje vode po Bérangerovom sistemu, pa je dnevni proizvodni kapacitet dosegaio mlje-

²⁴ Obzor XLVII. br. 147. Zagreb 1. VI 1906, str. 2—3.

²⁵ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 2068—1863, 5634—1863.

²⁶ Sidro I, br. 23, Zagreb 3. X. 1864, str. 90—91; Vienac zabavi i pouci XXIII, Zagreb 1891, str. 603—606; R. Bičanić: Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860). Zagreb 1951, str. 413; također kod M. Despot, Privreda Hrvatske XVII—XIX stoljeća. Izbor građe. Zagreb 1957, str. 85—90.

venje 300 metričkih centi pšenice.²⁷ Paromlin je osim toga još 16. listopada 1886. godine imao vlastitu električnu rastvjetu s pomoću stroja od 15 HP²⁸, što je svakako značajna činjenica, ako se uzme u obzir da je grad Zagreb dobio javnu električnu rasvjetu tek 6. studenog 1907. godine.²⁹

Veće rekonstrukcione zahvate izvršila je uprava paromlina u 1893. godini, zbog čega je proizvodnja bila obustavljena oko mjesec dana. Na godišnjoj skupštini u rujnu 1894. godine izvjestilo je ravnateljstvo članove dioničkog društva: »Uzeli smo na oko osobito to, da povećamo što više sposobnost mlina za posao, zatim u pogledu fabrikacije da usvojimo najnovije rezultate mlinске tehnike, da bi tako polučili kvantitativno i kvalitativno što bolje plodove. Prema tome nijesmo se bojali znatnih investicija, stare makine uklonili i zamjenili novima, zatim izveli sve glavne potrebite popravke, da može mlin nesmetano raditi. Radi tih preustrojenih radnja obustavljen bje posao dulje vremena... Efektivno može naš mlin zamletiti malne dvaputa toliko koliko prije...»³⁰ Rekonstrukcija i proširenje paromlina bili su zasnovani u velikim potezima, pa su potpuno dovršeni nekako 1903. godine.³¹ Požar 1906. godine posvema je uništio sve dotadanje investicije: Od starog paromlina ostalo je tek nešto zidova, a strojevi i tehnički uređaji bili su neupotrebljivi i uglavnom upropašteni.

Zagrebački paromlin bio je već u samom početku (1862. godine) uređen kao veliki i moderni mlin, koji je po svojim kapacitetima i kvalitetnim proizvodima bio na prvom mjestu u Hrvatskoj i jedan od najmodernijih mlinova Austro-Ugarske Monarhije, a stekao je vrlo brzo odličan glas i u inozemstvu. Današ, na žalost, ne raspoložemo gotovo nikakvim podacima o njegovu proizvodnom kapacitetu u prvo doba rada. Znamo da je s redovnom proizvodnjom ovaj paromlin započeo 1. veljače 1863. godine³², a prema jednom podatku iz 1864. godine on je godišnje mlio 200.000 vagana žita³³, dok opet

²⁷ J. Ibler, *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba*. Zagreb 1892, str. 237—240.

²⁸ Zagreb god. 1886. *Izješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886*. Zagreb 1887, str. 185; A. H u d o v s k i, *Zagreb i okolica, Kažiput za urođenike i strance*. Zagreb 1892, str. 45; »Zagreb« XII. Zagreb 1944, str. 66.

²⁹ Zaključak o gradnji električne centrale donesen je 6. X 1906. godine (HAZ, Grad. pogl. Zagreb, zapisnik sjednica grad. zastupstva). Zagrepčani su prvi put imali priliku vidjeti električnu rasvjetu još 20. siječnja 1877. godine na Sokoškom plesu u Glazbenom zavodu, a Građanska streljana uvela je stalnu električnu rasvjetu 6. siječnja 1883. godine uz pogon lokomobila od 8 HP (»Zagreb« XII. Zagreb 1944, str. 65—66).

³⁰ Zapisnik god. skupštine društva od 18. VII 1894, izvještaj ravnateljstva.

³¹ Zapisnik god. skupštine društva od 29. IX 1904, izvještaj ravnateljstva.

³² HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 7456—1862.

³³ Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba... Zagreb 1864, str. 50—55.

prema drugom podatku iz 1867. godine 150.000 vagona žita.³⁴ Već iz ova dva dosta različita podatka vidimo da proizvodni kapaciteti paromlina nisu mogli biti u cijelosti uvijek iskorišteni.³⁵ Treba, naime, znati da su kapaciteti mlinске industrije više ili manje stalno bili ograničeni u korištenju. Uzrok je tome, s jedne strane, ovisnost intenziteta proizvodnje o kvantiteti i kvaliteti prinosa godišnjih žetvi žitarica na području, koje gravitira dotičnom mlinu, a, s druge strane, daljina transportiranja žitarica do mlina, naročito u godinama s lošom žetvom na njegovom gravitacionom području. Zato veliki mlinovi normalno iskorišćuju svoje kapacitete uglavnom samo 10 mjeseci u kalendarskoj godini.

Sve do 1893. godine, kada su vršena veće rekonstrukcije u pogonskim postrojenjima, može se reći da je paromlin imao normalnu proizvodnju, koja je bila iz godine u godinu s tehničkim dopunjavanjem pogona postepeno rasla. Tako je od osamdesetih godina prošlog stoljeća pa do katastrofalnog požara u svibnju 1906. godine kapacitet mljevenja paromlina bio oko 30.000 kg pšenice na dan, odnosno 10 do 11.000.000 kg, na godinu.³⁶ Isto tako treba reći da do 30. travnja 1893. godine u stvari nije bilo uopće zastoja u radu paromlina, a tada je proizvodnja potpuno stala i paromlin je mirovao punih 7 mjeseci.³⁷ Kada je 2. prosinca 1893. godine ponovno započeo rad, izmljeveno je u njemu do 30. rujna 1894. godine samo 5.018.819 kg pšenice, o čemu postoje tačni podaci. A pošto je od 211 kalendarskih dana toga razdoblja paromlin radio punih 178 dana, to mu dnevni kapaciteti mljevenja bio 28.195 kg pšenice.³⁸

Na poslovanje paromlina uopće, a naročito na njegovu proizvodnju, uvelike su u ovo vrijeme utjecale vrlo neugodne tarife u že-

³⁴ Izvješće poslanstva trgovačko-obrtničke komore zagrebačke kod svjetske izložbe u Parizu godine 1867, glede na izložene predmete područja komorskoga. Zagreb 1867, str. 14—17.

³⁵ Koliko su različiti podaci o proizvodnji pokazuje na primjer podatak iz 1873. godine: »Zagrebački parni mlin izvodi u godini preko 30.000 c. brašna, 11.000 c. mekinja...« (P. Matković, Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih. Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873. Zagreb 1873, str. 95—96) ili drugi za razdoblje 1881—1885, kada je zagrebački paromlin radio »bez prestanka dan i noć« i mljeo »svake godine do 100.000 metričkih centi pšenice, koja daje do 98.000 mtr. centi brašna i posije...« (Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu obuhvaćajuće sve gospodarske grane komorskog okružja od godine 1881—1885. Zagreb 1887, str. 401) i dalje iz godine 1895. sa proizvodnjom od 150.000 metr. centi (J. Glesinger, Spomen-spis prigodom prev. boravka Nj. Vel. Kralja dana 14, 15. i 16. listopada 1895. Zagreb 1895, str. 95; Obrtnik XII. Zagreb 1895, str. 271).

³⁶ Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886. Zagreb 1887, str. 185; Vienac zabavi i pouci XXIII. Zagreb 1891, str. 603—606; J. Ibler: Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba... Zagreb 1892, str. 237—240; A. Hudovski: Zagreb i okolica... Zagreb 1892, str. 45.

³⁷ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 28681—1893.

³⁸ Zapisnik god. skupštine od 18. VII 1894, izvještaj ravnateljstva; to je prvi tačni podatak o proizvodnji paromlina, s kojim raspolazemo.

ljezničkom transportu. Njima je ovaj paromlin bio osobito teško pogođen jer je veći dio pšenice, pa i do 75%, bio prisiljen dobavljati iz udaljenih područja, naročito iz Mađarske. Društvo južne željeznice učinilo je, doduše, koncem 1866. godine neke olakšice u prevozu³⁹, ali tarife neprilike, osobito nakon 1868. godine i dalje u eri banovanja Khuena Hederváryja, stavljale su zagrebački paromlin u vrlo nezgodan položaj kako pri dobavi sirovina, jer je žitarice morao transportirati na dugim relacijama, tako i u izvozu svojih proizvoda u inozemstvo, jer se visoki transportni troškovi uvijek bezuvjetno odrazuju na cijeni gotovih proizvoda. A to je opet prisiljavalo zagrebački paromlin da se neprestano neravnopravno bori u konkurenciji s mađarskim mlinovima, koji su imali dovoljno ponajboljih žitarica u neposrednoj blizini i još k tome bili u povoljnijim tarifnim prilikama.⁴⁰

Proizvodi ovog velikog paromlina, mada kvalitetni, raznoliki i dosta jeftini⁴¹, tek su se u vrlo malom dijelu mogli tržići u samoj zemlji, naročito zbog jake konkurencije mađarskih mlinova. Zato je trebalo potražiti stalna tržišta u inozemstvu, a to se moglo postići isključivo najvišom kvalitetom proizvoda ili ponudom po nižim cijenama. Zbog toga postignute uspjehe paromlina, koji se plasirao kao stalni dobavljač brašna na inozemnim tržištima Engleske, Francuske, Španjolske, Švicarske, Italije, Njemačke i naročito Brazila, treba ocijeniti kao doista izvanredne, a njegove proizvode smatrati visokokvalitetnima.⁴² O tome rječito govore brojna odlikovanja, koja je zagrebački paromlin za svoje proizvode primio na pojedinim nacionalnim i internacionalnim izložbama u velikoj konkurenciji. Tako na Prvoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu (1864)⁴³, na izložbi filijale K. k. Steierm. Landwirtschafts Gesellschaft u Mariboru (1865), na međunarodnim svjetskim izložbama u Parizu (Exposition

³⁹ Sa 1. studenoga 1866. godine snižena je vozarina za carinski cent kod daljine od 15 milja na 1 i pol novčića, kod 15—30 milja na 1 i četvrtinu novčića, a kod daljine preko 30 milja na 1 novčić (vidi citirano pod 3).

⁴⁰ 1882. godine zagrebačka trgovačko-obrtnička komora oformila je posebnu deputaciju (predsjednik J. Grahor, tajnik M. Krešić, te zastupnici mlinova G. Pongratz i A. Weiss), koja je banu uručila predstavku o stanju hrvatske mlinske industrije u odnosu prema ugarskoj, koja uživa prevozne povlastice itd. Vidi članak pod naslovom: »*Naša mlinska industrija*« sa cijelim tekstom ove predstavke (Pozor XXIII. br. 45. Zagreb 24. II. 1882, str. 1—2).

⁴¹ Za ilustraciju ove konstatacije neka posluže cjenici objavljeni ubrzo nakon početka proizvodnje paromlina 1863. godine (Pozor IV. br. 54. Zagreb 7. III. 1863, str. 216; br. 58. Zagreb 12. III 1863, str. 232; br. 63. Zagreb 18. III 1863, str. 252; br. 118. Zagreb 26. V 1863, str. 472; br. 120. Zagreb 28. V 1863, str. 480; br. 124. Zagreb 2. VI 1863, str. 496), kao i pregled kretanja cijena brašna iz ovog paromlina u godinama 1881—1885 (Statističko izvješće citirano pod 4, str. 404—408).

⁴² J. Ibler o. c. str. 237—240; A. Zeininger: Misli i tumač. Odlomak folklorističke radnje. Zagreb 1904, str. 75—76.

⁴³ Dobio je srebrnu kolajnu u Razredu IX (Domobran I. br. 120. Zagreb 7. X 1864, str. 3).

universelle à Paris 1867) i Beču (Weltaustellung Wien 1873)⁴⁴, pa na izložbi u Budimpešti (Országos átalános kiállítás Budapest 1885) i Bruxellesu (Exposition internationale à Bruxelles 1888), kao i na Jubilarnoj izložbi Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu (1891), međunarodnoj izložbi u Beču (Weltaustellung Wien 1894), Milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti (1896) itd. Primjera radi navodimo rezultate klasifikacije prikazane produkcije na svjetskoj izložbi u Parizu 1867. godine, gdje su proizvodi zagrebačkog paromlina svrstani u grupu I kao i proizvodi velikog mlina iz Budimpešte, a koji se ubrajao među prve na svijetu.⁴⁵ Na jubilarnoj izložbi Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu 1891. godine taj paromlin je bio naročito zapažen zbog uspjelog izložbenog portala na stubištu izložbene zgrade (današnjeg Sveučilišta), a u kojem su bile izložene sve vrste brašna, što ih ovaj paromlin proizvodi.⁴⁶ Osobit uspjeh zapao je njegove izložene proizvode i na Milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti 1896. godine, pa je zabilježeno tom prilikom i ovo: »U velikom svijetu poznaje se uz ugarsko brašno jur i naše, pošto si je znalo prokročiti put do znamenitih tržišta u inozemstvu svojom vrsnoćom i cijinama«.⁴⁷

Nakon sretno prebrođene krize 1893. godine prouzrokovane predloženom likvidacijom paromlina, odnosno takozvanom fuzijom s tvornicom papira koja u stvari i nije još postojala, izvedene su veće rekonstrukcije u paromlinu, pa su mu proizvodni kapaciteti gotovo udvostručeni.⁴⁸ Ali njegova je proizvodnja u razdoblju 1901—1903. suprotno mogućim kapacitetima kvantitativno smanjena, jer su veliki mlinovi bili povelj akciju sporazumnog sužavanja proizvodnje, koja je bila općenito u posljednjih desetak godina silno porasla. Tako je i zagrebački paromlin već u studenom 1901. godine počeo obustavljati rad po dva do dva i pol dana u tjednu.⁴⁹ Kako su se istovremeno skladišta neprestano punila i tako se stvarale prevelike zalihe naročito nakon vrlo obilne žetve u 1902. godini, uprava paromlina se odlučila ponovno na veće rekonstrukcije tehničkih ure-

⁴⁴ Usporedi izlagače iz suvremene štampe (Südslavische Korrespondenz II, br. 212, Zagreb 14. IX. 1872, str. 3).

⁴⁵ Klasifikacioni redoslijed vrsta brašna od lošijih do najboljih bio je: 2, 1 i 3/4, 1 i 1/2, 1 i 1/4, 1, 3/4, 1/2, 1/4 i O (vidi citirano pod 3).

⁴⁶ M. Krešić: Industrija u jubilarnoj izložbi Hrv. slav. gospodarskog društva u Zagrebu 1891 (Vienac zabavi i pouci XXIII, Zagreb 1891, str. 603—606).

⁴⁷ Agramer Dampfmühle (Agramer Tagblatt XI, Zagreb 1896, br. 209, str. 6); M. Krešić: Izvješće o milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske i kod te prigode sudjeljujuće Bosne i Hercegovine te kraljevina Hrvatske i Slavonije god. 1896. Zagreb 1897, str. 361.

⁴⁸ Zapisnik god. skupštine od 18. VII 1894, izvještaj ravnateljstva.

⁴⁹ Zapisnici god. skupština od 30. IX 1902 i 29. IX 1903, izvještaji ravnateljstva; A. Fellner, Die wirtschaftliche Entwicklung der Mühlenindustrie Kroatien-Slavoniens. Zürich-Wien 1921, str. 113.

đaja i obustavila potpuno proizvodnju nekoliko mjeseci u 1903. godini.⁵⁰ A zatim je katastrofalni požar, koji je zadesio paromlinu u noći od 24. na 25. svibnja 1906. godine, prekinuo opet proizvodnju na dulje vrijeme i uništio ne samo mlin, nego i prepuna skladišta pšenice i brašna.

⁵⁰ Zapisnici god. skupština od 29. IX 1903. i 29. IX 1904, izvještaj ravnateljstva.

VLASNICI, KRETANJE KAPITALA I POKUŠAJI KARTELIZACIJE MLINSKE INDUSTRIJE

Kada je početkom 1862. godine deset zagrebačkih privrednika formiralo konzorcij za izgradnju paromlina, deklarirano je kao njegov vlasnik prilikom dobivanja građevne dozvole »Društvo zagrebačkog paromlina«¹, a zatim je izdana obrtnica »Društvu zagrebačkog paro- i umietnog mlina«², koje se nazivalo i »Društvo paro- i umietnog mlina«, »Društvo paromlina« ili ukratko i »Paromlinsko društvo«.³ Poznato nam je da su članovi toga društva bili Wolf i Aleksander Bresslauer, Samuel i Adolf Hirschler, pa Jakob, Samuel i Aleksander (Skender) Weiss, te Ignatz (Vatroslav) Egersdorfer, Emanuel Prister i Johann (Ivan) Frankl — sve od reda predstavnici mađarskih i austrijskih židovskih familija i njihova kapitala. Nije nam, međutim, poznata visina kapitala uloženog u izgradnju paromlina i poslovanje toga poduzeća, koje je kroz punih deset godina egzistiralo kao konzorcij ovih privrednika.

1. studenog 1872. godine uputili su neimenovani »koncesionari« putem dnevnih novina poziv na supskripciju dionica zagrebačkog paromlina, a to znači da se zagrebački paromlin imao pretvoriti u dioničarsko društvo, povisiti uloženi kapital i povećati svoje poslovanje i profit. Zbog važnosti i zanimljivosti ovaj poziv donosimo u cijelosti:⁴

»Subskription-Eröffnung auf Aktien der königl. landesbefugten Agramer Dampf, & Kunstmühle. Aktien: Kapital 500.000 fl. ö. W. bestehend aus 2.500 Aktien à 200 fl. ö. W. worauf 40 Prozent d. s. 80 fl. pr. Stück eingezahlt und wovon hiemit 1.000 Stück zur öffentlichen Subskription aufgelegt werden. —

¹ HAZ, Grad. pogl. Zagreb, Grad. vatrogasni odbor br. 66—1862.

² HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 7456—1862.

³ HAZ, Grad. pogl. Zagreb, Grad. vatrogasni odbor br. 70—1863, 139—1863, 11—1864; Grad. pogl. Zagreb br. 2068—1863, 5634—1863.

⁴ Südslavische Korrespondenz II, br. 293, Zagreb 19. XII 1872, str. 4; br. 294, Zagreb 20. XII 1872, str. 4; br. 295, Zagreb 21. XII 1872, str. 4; br. 296, Zagreb 23. XII 1872, str. 4.

Subskription-Bedingungen:

1) Die Subskription am — 24. Dezember a. o. — statt und wird auch an diesem Tage geschlossen in: *Agram* bei den kroat. Eskomptebank und bei der allgemeinen Agramer Sparkassa und Pfandleih-Anstalt. — *Karlstad* bei der Agentie der kroat. Eskomptebank. — *Sissek* bei der Agentie der kroat. Eskomptebank. — *Warasdin* bei der Agentie der kroat. Eskomptebank von 9—1 und 3—5 Uhr.

Zur Bequemlichkeit der Herren Subskribenten übernehmen oberwähnte Anstalten auch vor dem 24. Dezember diesbezügliche Zeichnungen.

2) Der Subskriptionspreis ist auf ö. W. fl. 98 für die mit ö. W. fl. 80 eingezahlte Aktie festgesetzt.

3) Bei der Subskription sind für jede gezeichnete Aktie ö. W. 20 in Barem, in Kassascheinen, in Einlagsbüchern der heimischen Bankinstitute und Sparkassen oder in Werthpapieren als Kaution zu erlegen.

4) Die Reduktion der Anmeldungen im Falle der Uebersetzung bleibt vorbehalten.

5) Die Interimsscheine auf die entfallenden Stücke sind vierzehn Tage nach geschehener Aufforderung bei jenen Instituten, wo die Subskription erfolgte, zu übernehmen und zu bezahlen.

Die ferneren Einzahlungen wie folgt:

10 Prozent d. i. fl. 20 vom 10.—15. Febr. 1873; — 10 Prozent d. i. fl. 20 vom 10.—15. April; — 10 Prozent d. i. fl. 20 vom 10.—15. Juni, je 10 Prozent d. i. fl. 20 im August, Oktober und Dezember 1873.

Die Aktien partizipiren an dem Ertragnisse des Unternehmens bereits seit den 1. November 1872.

Die Konzessionäre.

Prospekt.

Das Unternehmen von dessen Aktien-Kapital ein Theil hiemit zur öffentlichen Subskription aufgelegt wird, ist ein seit zehn Jahren bestehendes und mit Umsicht geleitetes, daher den Aktionären alle während dieses Zeitraumes gewonnenen Erfahrungen zu Gute kommen.

Die *k. landb. Agramer Dampf & Kunstmühle* auf einer Area von circa 12.000 □ Klafter wovon 2.500 □ Klafter verbaut sind, ist den Verhältnissen anpassend nach den vollendeten Prinzipien der Mülentechnik ursprünglich auf acht Gängen angelegt, wurde vor einigen Jahren auf zwölf Gängen mit einer Vermahlungsfähigkeit von circa 125.000 Zentner Weizen erhöht.

Maschinen, Gebäude, Magazine, Silos-Vorrichtungen befinden sich in tadellosem Zustande; das Produkt erfreut sich im In- und Auslande des allerbesten Rufes und ist den Typen der bestrenomirtesten Etablissements gleichgestellt. Endlich wird dieselbe an der verschiedenen Orten, wo sich Agenturen befinden, durch erste Firmen vertreten, so dass für alle Fälle der grössere Theil des Erzeugnisses in der Heimath seinen Absatz findet. In- Export-Jahren hat der Absatz keine andere Grenze als die Leistungsfähigkeit. In Berücksichtigung der Umstände, dass die Weizenproduktion in unserem Lande wenn auch langsam, so doch stetig zunimmt, der Bezug fremder Weizen aus den naheliegenden ungarischen Komitaten durch neue Schienenwege erleichtert, endlich durch die bevorstehende Eröffnung der Linie *Karlstadt — Fiume* der Absatz nach diesen Gegenden so wie für den Export unbedingt zunehmen wird, dürfte eine weitere Vergrösserung des Etablissements bald ins Auge gefasst werden.

Wir beschränken uns den vorangeführten Thatsachen nur noch hinzuzufügen, dass die bisherigen Besitzer der kön. landesb. Agramer Dampf und Kunstmühle sich bei dem auf Grund gewissenhafter Schätzungen gemachten Abschlusse eine namhafte Quota der zu emittirenden Aktien vorbehalten haben und statutenmässig verpflichtet sind, an der Leitung des Unternehmens während der nächstfolgenden Jahre sich hervorragend zu betheiligen.

Die Geschäfte werden seit 1. November 1872 für Rechnung der neuen Gesellschaft geführt, und glauben wir dem Publikum Gelegenheit geboten zu haben, sich bei einen soliden Industriellen Unternehmen zu engagiren. Beweis hiefür, dass trotz Missernten undschädlicher Konkurrenz einiger wegen ungenügender Fonds zu Parforce-Verkäufen gezwungener Mühlen, mit hinreichendem Betriebskapital ausgestattete solid geleitete fortwährend prosperiren; so notirt zum Beispiele die mit fl. 500 eingezahlte Aktie der Walzmühle 710 und wirft in normalen Zeiten eine gute Rente, in Export-Jahren dagegen namhafte Dividende ab.

Dana 14. lipnja 1873. godine stvoreno je dioničko društvo s temeljnom glavnicom od 500.000 forinti, podijeljenom u 2.500 dionica po 200 forinti i postalo vlasnikom »Kralj. povlašćenog zagrebačkog parnoga i umjetnog mlina.«⁵ Na žalost danas ne postoji dokumentacija niti o radu konzorcija, niti o radu dioničkog društva prije 1876. godine.⁶ Na izvanrednoj skupštini dioničkog društva u lipnju

⁵ Pravila kralj. povlašćenoga zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina. Zagreb 1876, str. 2, § 4.

⁶ Prvi sačuvani zapisnik jest zapisnik izvanredne skupštine od 14. VI 1876, a zatim slijedi zapisnik 4. redovite god. skupštine od 16. IX 1876.

1876. godine uz članove porodica, koje su bile vlasnik nekadanjeg konzorcija (Bresslauer, Egersdorfer, Frankl, Hirschler, Prister i Weiss), pojavljuju se kao dioničari uglavnom s dosta malo dionica (od 5 do 50) još i članovi nekih drugih obitelji (Alexander, Crnadak, Epstein, Friedfeld, Hofmann, Hondl, Jakčin, Kotur, Siebenschein i Vaisz)⁷, a koji su svakako bili ili srodstvom ili financijskim poslovima usko povezani s njima. Iduće 1877. godine pojavljuje se kao dioničar prvi put i jedan novčani zavod, naime Opća zagrebačka štedionica i zalagaonica d. d.,⁸ a 1878. godine i Hrvatska eskomptna banka d. d., koja cijeli slijedeći decenij drži u posjedu znatan dio dionica (oko šestinu).⁹

Takvo stanje bilo je sve do 25. svibnja 1893. godine. Tada je na izvanrednoj skupštini dioničara stavljen i prihvaćen prijedlog ravnateljstva da se poduzeće fuzionira sa Zagrebačkom dioničkom tvornicom papira, koja u stvari još nije ni postojala, jer navodno paromlin više nije u stanju dalje djelovati. Od prisutnih 12 dioničara sa 2.019 dionica od ukupno 2.500 prijedlog je prihvatilo 10 dioničara sa 1.964 dionice, a suprostavila su se samo dva dioničara sa svega 55 dionica. Međutim, došlo je do spora, kada je Sudbeni stol u Zagrebu izvršio upis ovoga zaključka u trgovačkom registru, a što je zatim Banski stol u Zagrebu poništio. Tako je još iste godine došlo do odstupa cijelog ravnateljstva i do izbora posve nove uprave.¹⁰ Zbog svega toga paromlin je prestao s radom još 30. travnja i potpuno mirovao do 1. prosinca 1893. godine.¹¹ Prvi potez nove uprave bio je usmjeren na rigorozno ispitivanje imovnog stanja dioničkog društva, što je dovelo do uvjerenja kako su vrijednosti u poslovnim knjigama navedene previsoko i da to ne odgovara faktičnom stanju. Zato su knjižene vrijednosti zemljišta, zgrada, strojeva i opreme novom procjenom obaljene za trećinu vrijednosti (od 331.000 forinti na 207.000 forinti), pa je i temeljna dionička glavnica morala biti smanjena na 250.000 forinti, odnosno sve dionice su dobile sniženu nominalu od 100 forinti.¹² Zatim je uprava uložila prilične investi-

⁷ Zagrebački paromlin, izvanredna skupština od 14. VI 1876.

⁸ Zavod je utemeljen 1872. godine, s temeljnom dioničkom glavnicom od 100.000 forinti, a poslovanje mu se kretalo uglavnom oko štednih uložaka, eskomptiranja mjenica, te davanje predujmova na nekretnine, vrijednosne papire, dragocjenosti i robu (A. Hudovski, Zagreb i okolica... Zagreb 1892, str. 33—34).

⁹ Banka je osnovana 1868. godine s temeljnom dioničkom glavnicom od 500.000 forinti, a veći dio kapitala bio je u vlasništvu Anglo-Hungarian Banke iz Budimpešte; bavila se uz primanje štednih uloga eskomptiranjem mjenica i predujmljivanjem, a i nekim drugim poslovima, pa je mladoj industriji Hrvatske i Slavonije bila veliko uporište (A. Hudovski o. c. str. 33; »Zagreb« VI, Zagreb 1938, str. 91—92).

¹⁰ Zagrebački paromlin, zapisnik izvanrednih skupština od 25. V 1893. i 29. X. 1893; Sudbeni stol Zagreb br. 7754-gr-1893, 8003-gr-1893, 9339-gr-1893, 9494-gr-1893, 10850-gr-1893.

¹¹ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 28681—1893; Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 18. VII 1894 (21 redovita), izvještaj ravnateljstva.

¹² Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 21. I 1894.

cije u rekonstrukciju paromlina i ubrzo dokazala da to poduzeće može rentabilno poslovati.¹³ U toku 1895. godine povišena je temeljna dionička glavnicica izdanjem novih 1.250 dionica s nominalom od 100 forinti, pa je sada ona iznosila 375.000 forinti, odnosno 750.000 kruna.¹⁴

Slijedile su godine prilično uspješnog poslovanja, pa je uprava 1899. godine zaključila dalje povišenje temeljne dioničke glavnicice izdanjem još 1.250 dionica iste nominale, i to u lipnju 1902. godine i provela. Tako je temeljna dionička glavnicica dosegla svotu od 1.000.000 kruna (=5000 dionica nominale od 200 kruna).¹⁵ Istovremeno provodila se i dalja rekonstrukcija paromlina u smjeru proširenja njegovih kapaciteta, a što je 1904. godine bilo dovršeno.¹⁶ Katastrofalni požar u svibnju 1906. godine obustavio je za neko vrijeme rad paromlina, ali nije obeshrabrio dioničare i upravu, pa je ubrzo bio izgrađen posve nov moderni paromlin još većih kapaciteta.

Ranije smo već naveli poimenično članove prvotnog konzorcija zagrebačkog paromlina (1862—1873), pa treba reći da su oni tada bili i stvarni vlasnici uloženog kapitala u taj konzorcij. Međutim, kada je iz konzorcija stvoreno dioničko poduzeće, stvarni vlasnici kapitala više nisu evidentni. Zato je interesantno pozabaviti se nosiocima dionica bar onih poznatih dioničara, koji su na skupštinama dioničkog društva deponirali izvjestan broj dionica (u pravilu nikada nisu bile deklarirane sve dionice u stvarnom posjedu). Kako odgovarajuća dokumentacija postoji tek od 1876. godine dalje, to je učinjen popis imalaca dionica na skupštinama u razdoblju 1876—1906. Već se na prvi pogled može uočiti da neki nosioci dionica pripadaju istim obiteljima, no na žalost ipak nije moguće sa sigurnošću zaključiti koji od pojedinaca stvarno pripadaju određenoj grupaciji, a ove su u to vrijeme stvarane gotovo isključivo na rodbinskoj vezi. Zbog toga su posebno iskazane kao nosioci dionica one obitelji koje su dulji niz godina stalno držale u svom posjedu veliki broj dionica zagrebačkog paromlina, te pojedini novčani zavodi, koji su u pojedinim razdobljima posjedovali njegove dionice i kao takvi se deklarirali na skupštinama.¹⁷

¹³ Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 18. VII 1894 (21. redovita), izvještaj ravnateljstva.

¹⁴ Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 15. IX 1895 (22. redovita).

¹⁵ Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 30. IX 1902 (29. redovita), izvještaj ravnateljstva.

¹⁶ Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 29. IX 1904 (31. redovita), izvještaj ravnateljstva.

¹⁷ Podaci su iz arhiva Okružnog suda u Zagrebu (Zbirka isprava Sudbenog stola Zb-54-1910). Prva brojka označuje godinu, u kojoj su prilikom održavanja skupštine bile deponirane dionice, a brojke u zagrada pokazuju količinu deponiranih dionica.

- Alexandar Jonas (Budapest)* 1876—1893 (25), 1894 (69), 1897 (100)
- Alexandar A. Šandor (Zagreb — Budapest)* 1899—1901 (100), 1902 (114), 1903 (110), 1904 (100), 1907 (153)
- Alexander D. Samuel* 1907 (100)
- Arnold Franjo* 1894 (25, 540), 1897—1899 (10), 1900 (510), 1901—1902 (10), 1903 (419), 1904 (400), 1907 (150)
- Bachrach Edmund* 1904 (40), 1907 (40)
- Bernstein P. Söhne (Rudolf)* 1894 (20, 50)
- Bresslauer Vuk* 1876 (60, 185), 1877—1878 (160), 1879—1883 (186), 1884—1886 (110)
- Cernadak G.* 1876—1878 (10)
- Crnadak Milivoj* 1897 (60), 1900 (20), 1901 (30), 1902 (26), 1903 (126), 1904 (386), 1907 (200)
- Deutsch Julio* 1907 (5)
- Egersdorfer Alexander dr* 1881—1885 (10), 1886 (30), 1887—1893 (10)
- Egersdorfer Ignatz* 1876 (150, 100), 1877 (100), 1878 (160), 1879 (360), 1880—1881 (362), 1882—1883 (352), 1893 (83)
- Egersdorfer Sigmund* 1882—1889 (10)
- Eisner Milan* 1907 (40)
- Eisner Oton dr.* 1902—1903 (30)
- Epstein Sigismund* 1876—1877 (25)
- Erdödy Rudolf grof* 1897 (250), 1903 (533)
- Erdödy Stjepan grof* 1903 (300)
- Farkasch Ignjat* 1894 (30, 12), 1897 (100), 1899—1901 (40), 1902—1907 (53)
- Frankl Ivan* 1876 (155, 185), 1877 (189), 1878 (60), 1879 (126), 1880 (384)
- Frankl Maks* 1894 (10)
- Frankl Moritz (Mavro)* 1876—1893 (25), 1894 (30)
- Friedfeld Moritz (Mavro)* 1876—1892 (10), 1893 (245)
- Gavella Nikola* 1894 (24), 1897 (60), 1900—1901 (35), 1902—1904 (46), 1907 (141)
- Granitz Ignaz* 1897—1901 (45), 1903—1904 (60), 1907 (125)
- Grünvald Mavro* 1907 (35)
- Guthard Artur* 1894 (20), 1907 (26)
- Guthard Rudolf* 1901 (20), 1907 (26)
- Halagić Nestor* 1894 (10, 571)
- Hirschl Mavro L.* 1879—1893 (10)
- Hirschler & Comp.* 1876 (96), 1877 (95), 1879 (252), 1885—1891 (10)
- Hofman I. dr.* 1876 (5, 10), 1878 (10)
- Hondl Aleksandar* 1876—1878 (8)
- Hönigsberg Leo* 1894 (12), 1903—1907 (10)
- Jakčin Andrija* 1876—1893 (50)
- Katkić Slaviša* 1900 (10)
- Kell Jakob* 1894—1897 (27), 1901 (40)
- Kolmar Edmund* 1893 (245), 1894 (524, 330), 1897 (410), 1899—1900 (588), 1901 (760), 1902 (567), 1903—1904 (260), 1907 (1000)
- Kotur Vaso* 1876 (50)
- Krešić Milan* 1897 (60), 1899—1907 (100)
- Kulmer Miroslav grof* 1903 (10)
- Larger I. B. (Paris)* 1904 (150), 1907 (200)
- Lovrenčić Rudolf* 1907 (15)
- Lovrenčić Vilim* 1897 (10) 1899—1903 (15)
- Mallin Ivo dr* 1894 (50), 1899—1904 (66)

- Mayer Makso* 1890—1893 (140), 1894 (250, 260), 1897 — 1900 (347), 1901 (313), 1902 (163), 1903 (150), 1904 (165), 1907 (175)
Mazzura Šime dr 1884 (10), 1885 (20), 1887—1893 (10)
Mikolasch Felix 1907 (10)
Milletich Stjepan dr 1900—1902 (20)
Prister Eduard 1876—1881 (150), 1882—1883 (455), 1884—1885 (505), 1886—1892 (598), 1893 (803)
Prister Emanuel 1876 (150, 165), 1877—1878 (165), 1879 (155), 1880—1881 (165)
Prister Girolamo 1876 — 1881 (150)
Putzerg Moses 1877 (25)
Reiner Philip 1879 (25)
Reiner Vilim 1907 (182)
Reiss Jacques 1894 (170), 1897 (270), 1907 (236)
Reiss M. 1879 (25) 1893 (25)
Rosenfeld Adolf 1894 (140, 12), 1897 (50), 1900—1901 (10), 1902 (300), 1903 (110), 1904 (15), 1907 (100)
Siebenschein Josip 1876—1880 (25), 1885—1893 (25), 1894 (55) 1897—1903 (90), 1904 (120), 1907 (90)
Siebenschein Robert 1894 (75, 30), 1897 (50), 1899 — 1900 (130), 1901 (40), 1902—1904 (53), 1907 (100)
Spevec Franjo dr 1894 (536, 12) 1897 (20), 1899 — 1900 (10), 1903—1904 (15), 1907 (543)
Stanković Milan 1894 (10, 12)
Steiner Makso dr 1888 — 1892 (27), 1893 (22)
Stern Otto 1903—1904 (50), 1907 (83)
Svrljuga Franjo 1880—1884 (10)
Schlesinger Anton 1894 (89)
Schwarz Albert 1901 (100), 1907 (150)
Schwartz Ludwig dr 1893 (105)
Šenoa Izabela 1894 (90)
Vabić Dragutin 1897 (50) 1899—1900 (110), 1901 (610), 1902 (300), 1903 (128), 1904 (200), 1907 (209)
Vaisz August 1876—1877 (25)
Vidrić Lovro dr 1894—1899 (10)
Weiss Alexander 1876 (50), 1880 — 1893 (131)
Weiss Emil (Milan) 1876 (96)
Weiss Jakob 1881—1883 (131), 1884 (141) 1885 — 1887 (151) 1893 (216)
Weiss Julio 1894 (30, 12), 1897 (115), 1899 — 1900 (150), 1901 (500), 1902 (200), 1903 — 1907 (150)
Weiss Samuel 1876—1893 (10)
Winkler Ferdo 1894 (85)
Wolfenfeld Jakob 1903 (10)

*

- Alexander 1876—1907:*
 1876 — 1893 (25), 1894 (69), 1897 — 1901 (100), 1902 (114), 1903 (110), 1904 (100), 1907 (253)
Egersdorfer 1876—1893:
 1876 (150, 100), 1877 (100), 1878 (160), 1879 (360) 1881—1883 (372), 1884 — 1885 (20), 1886 (40), 1887—1889 (20), 1890 — 1892 (10), 1893 (93)
Erdödy 1897—1903:
 1897 (250), 1903 (833)
Frankl 1876—1894:
 1876 (180, 210), 1877 (214), 1878 (85), 1879 (151), 1880 (409), 1881—1893 (25), 1894 (40)
Prister 1876—1893:
 1876 (450, 465), 1877 — 1878

(465), 1879 (455), 1880 — 1881 (465), 1882—1883 (455), 1884—1885 (505), 1886 — 1892 (598), 1893 (803)	(25) 1894 (130, 85), 1897 (140), 1898 (90), 1899 — 1900 (220), 1901 (130), 1902 — 1903 (143), 1904 (173), 1907 (190)
<i>Reiner 1879 i 1907:</i>	<i>Weiss 1876—1907:</i>
1879 (25), 1907 (182)	1876 (156), 1877—1879 (10), 1880 —1883 (272), 1884 (282), 1885 —1887 (292), 1888—1892 (141), 1893 (357), 1894 (30, 12), 1897 (115) 1899 — 1900 (150). 1901 (500) 1902 (200), 1903 — 1907 (150)
<i>Reiss 1879 i 1893—1907:</i>	
1879 (25), 1893 (25), 1894 (170), 1897 (270), 1907 (236)	
<i>Siebenschein 1876—1907:</i>	
1876 — 1880 (25), 1885 — 1893	

*

<i>Hrvatska eskomptna banka d. d.</i> (Zagreb) 1878 (250), 1879 (313), 1880 (347), 1881 — 1882 (343), 1883 (150), 1884 (347), 1885 (150), 1887 (347)	<i>Hrvatska komercijalna banka d. d.</i> (Zagreb) 1897 (591) <i>(Obća) Zagrebačka štedionica i zalagaonica d. d.</i> (Zagreb) 1877 —1881 (20), 1893 (20):

*

Općenito je poznato da je dioničko društvo upravo tipičan oblik kapitalističkog poduzeća, mada je ono u stvari po svom značaju socijalna ustanova potpuno neovisna od svojih momentalnih vlasnika, odnosno posjednika njegovih dionica. Upravo zato dioničko društvo svojim oblikom omogućuje neobično veliku koncentraciju kapitala, ali i poslovanje s tuđim kapitalom, jer poduzetnik u dioničkom društvu posluje s kapitalom koji nije njegov. Kapital takvoga poduzeća, koji se naziva temeljnom dioničkom glavnicom, sastoji se ponajviše od velikog broja jednakih dijelova ili dionica s nominalnom, ali i tržišnom vrijednosti, jer se one uvijek mogu prodati i unovčiti po odgovarajućoj tržišnoj cijeni. Zato je dionica vrlo traženi vrijednosni papir i ona pruža neobično veliku prikladnost za sve oblike špekulacije. Dioničar kao vlasnik dionice garantira i preuzima odgovornost samo u visini dioničke nominale, pa je dalje u poduzeću zainteresiran tek toliko da mu njegova dionica odbacuje godišnju dobit (dividenda, superdividenda). A ako dobro poznaje kretanje dionica na tržištu i prati poslovanje poduzeća, on u zgodnom momentu dokupuje dionica ili ih, prije nego dođe do gubitka, spretno prodaje. Tako dobitak kod uspješnog poslovanja poduzeća nije uopće ograničen, a naprotiv gubitak ne može biti veći od nominale dionice, što čini dionicu vrlo elastičnim sredstvom za ulaganje novca i brzo donošenje dobiti.

U dioničkim društvima postizava se u najvećoj mjeri koncentracija kapitala i zato što ondje mogu postati suvlasnici društva svi ako samo ulože svoj novac u dionice, a to vrlo često privlači i najšire

građanske krugove, to više što dionice obično glase na manje iznose i donosioca. Kako pak posjednika dionice zanima samo visina dividende, to on, ako je postotak dobitak visok, zadržava dionicu i uglavnom je spreman kupiti i veće količine takvih dionica na tržištu, u protivnom njega dionica više ne interesira i on će je prodati. To dovodi do trgovanja dionicama i do špekulacija s njima, a što opet omogućuje pojedincima da s razmjerno malim kapitalom potpuno zavladađu poduzećima velikih vrijednosti. Dionička društva obaveza su, doduše, po zakonu na javno polaganje računa, što biva na godišnjim skupštinama, no ove ipak ne daju pregled pravog stanja i stvarne vrijednosti imovine društva, a niti je skup prisutnih dioničara u mogućnosti da utječe na vodstvo poduzeća. Istina, skupština izabire ravnateljstvo, ali ono u stvari nije od nje ovisno, jer je veliki dio dionica, s kojima se opravdava glasovanje na skupštinama, gotovo uvijek u rukama samog ravnateljstva ili barem pod njegovim utjecajem, ako nije i vlasništvo upravo onih osoba koje odlučuju o sastavu ravnateljstva. Tako pojedinac posjednik neznačajnijeg broja dionica kod većih dioničkih društava zapravo nema uopće nikakvoga utjecaja niti na poslovanje niti na poslovni uspjeh tog poduzeća.

Očito je, dakle, da je vrlo teško kontrolirati kapital kod dioničkih društava, a to upravo zbog toga što su dionice prenosive, pa lako mogu mijenjati vlasnika. Tako cijeli svežnjevi dionica prelaze iz ruke u ruku i stalno im se mijenja vlasništvo u svrhu špekulacije, za njih štaviše ne postoje ni državne granice, jer dionice slobodno putuju i u inozemstvo. Zato je potpuno nemoguće tačno utvrditi gdje se sve dionice nekog dioničkog društva u određeno vrijeme nalaze. Na godišnjim skupštinama nađu se vrlo rijetko sve dionice deponirane, jer one u inozemstvu obično se uopće ne prijavljuju za te skupštine, a ostale vlasnici ponajviše deponiraju tek toliko da se postigne potrebna većina zakonom propisana (51%). Osim toga pravi vlasnici dionica često nisu ni deklarirani, jer to u tome momentu nije odgovaralo interesima vodećih grupa dioničara, a koji su ponajčešće bili eksponenti stranog kapitala. No treba imati na umu i to da su pojedina dionička društva bila međusobno i povezana, da su međusobno izmjenjivala svoje dionice, da je njihova djelatnost bila ovisna o djelatnosti drugog dioničkog društva i da su pojedini članovi ravnateljstva jednog dioničkog društva bili istodobno članovi ili funkcioneri i drugih dioničkih društava. Stanje temeljnih uloženi kapitala uglavnom je uvijek poznato, no stvarni kapital, s kojim dionička društva raspoložu, predstavljaju i ostala vlastita sredstva (rezerve i fondovi), često vrlo visoka, kao i strana sredstva (kredit). Važno je također napomenuti da osim deklariranih dioničara kao direktnih suvlasnika dioničkog poduzeća postoje i grupe velikih financijera, banaka, koncerna i kartela, koje operiraju preko pojedinaca delegiranih u ravnateljstva i nadzorne odbore dioničke društava, ukoliko su zainteresirani. To se vrlo

često provodi i putem personalne unije položaja njihovih najviših funkcionera ili dirigiranih eksponata njihovog kapitala. I kod zagrebačkog paromlina to se naročito zapaža u angažiranosti pojedinih funkcionera zainteresiranih banaka.

Pegled vlasnika dionica zagrebačkog paromlina kako u rukama pojedinaca ili grupa kapitalista, tako i u posjedu pojedinih novčanih zavoda ili stranog kapitala dosta jasno — naročito nakon 1876. godine — potvrđuje upravo naprijed iznesene konstatacije, mada je zagrebački paromlin vrlo često iskazivao gubitke, pa i dosta velike, i mada je dividende isplaćivao vrlo rijetko. One su iznosile za poslovnu godinu 1875/76—5 for., 1877/78—10 for., 1879/80—16 for., 1882/83—6 for., 1891/92—5 for., 1893/94—3.50 for., 1894/95—7 for., 1898/99—9 for., 1899/1900—14 Kr., 1900/01—14 Kr., 1902/03—14 Kr., 1903/04—14 Kr. To znači da i u duljim periodima, na primjer od 1883. do 1892. godine, pa od 1904. sve do 1911. godine njegove dionice nisu davale nikakove dobiti, a ipak su bile — što je svakako vrlo interesantno — od interesa za pojedine kapitaliste, pa i bankovne zavode. A to opet dokazuje da su dionice zagrebačkog paromlina služile i za njihove prikrivene špekulacije, iza kojih su se često nalazili i veliki inozemni koncerti i karteli (napose, mađarski).

Prvi karteli pojavili su se u posljednjem deceniju XIX stoljeća, a do njih je uglavnom došlo zbog velikih privrednih kriza uzrokovanih naglim padom cijena na tržištu zbog hiperprodukcije pojedinih grana industrije. To je prisililo velike industrijalce jedne grane industrije da se međusobno dogovore koliko će koji od njih u određenom vremenu proizvoditi robe. Karteli su, dakle, interesne zajednice, udruženja ili savezi samostalnih proizvođača iste industrijske grane, koji se međusobno vežu ugovorom, a radi reguliranja proizvodnje, njezine distribucije, prodajnih cijena i ostvarenja sigurnih i što većih dobitaka putem zajedničkih mjera i nastupanja na tržištima. U modernoj privredi mnogo su teža pitanja u vezi s potrošnjom, odnosno prodajom robe, negoli pitanja, koja se tiču same produkcije. Što više napreduje tehnika, to više dolazi do upravo paradoksalnog nerazmjera između produkcije i tržišnih cijena, pa su stoga kartelne organizacije postale vrlo važnim faktorom u reguliranju produkcije i tržišta s jedne strane, te u stvaranju većih privrednih organizacija s druge strane.¹⁸ Danas u svijetu karteli uglavnom djeluju ili kao zaštitna udruženja poduzetnika, naročito u borbi s radništvom i njihovim organizacijama, ili kao upravljači i regulatori proizvodnje, ili pak uređuju i iskorišćuju mogućnosti prodaje izvjesne industrijske grane.¹⁹

¹⁸ H. Holzmann: Kartelna uredba uz pravilnike, uputstva i kartelni registar. Zagreb 1937, str. 5—6.

¹⁹ D. Nemo [H. Uhlíř], Trgovsko-gospodarski leksikon I. Ljubljana 1935, str. 525—526.

Poseban, viši stupanj monopolističkog udruživanja u kartelu jest koncern, koji postaje grupiranjem financijski povezanih poduzeća oko jednog većeg predstavnika financijskog kapitala, a širi se potčinjavanjem drugih poduzeća kupovinom njihovih dionica i financiranjem njihovih pothvata, ili pak osnivanjem novih dioničkih društava. Obilježen je formalnom samostalnošću (ekonomskom i tehničkom), ali potpuno ovisnom o zajedničkom jedinstvenom vodstvu, koje predstavlja jedan centralni kapital.²⁰

U bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji zapažaju se kartelne težnje gotovo kod svih većih industrijskih poduzeća, koja su svojim centralnim smještajem u nekoj pokrajini stekla i monopolistički položaj svoje industrijske grane. Tako su mnoga poduzeća, naročito pak dionička društva, već prilikom svog osnutka deklarirala u svojim pravilima (statutima) vrlo široko polje djelatnosti, koja se katkada potpuno udaljavala i od same osnovne djelatnosti u određenoj grani industrije.

Interesantno je razmotriti sličnu pojavu kod zagrebačkog paromlina. Kada je 1862. godine konzorcij zatražio obrtnu dozvolu, prijavio je »da će slobodni obrt tvorenja brašna i inih mlinarskih proizvoda u ovom gradu tierati«, pa mu je u tom smislu i od gradskih vlasti izdana dozvola.²¹ Poslovanje paromlina bilo je, dakle, ne samo ograničeno isključivo na mlinske proizvode nego i na mjesto proizvodnje, naime na grad Zagreb. Godine 1873. paromlin je preuzelo novoosnovano dioničko društvo, pa je u pravilima označilo kao svrhu »nabavljanje i tjeranje mlinova«²², što znači da je djelatnost proširena, jer predviđa uz poslovanje zagrebačkog paromlina još nabavljanje i poslovanje i drugih mlinova. Godine 1893. djelatnost paromlina i dalje je proširena, te je sada obuhvatila ne samo mlinove, nego i »srodne industrije«.²³ Vlasnici paromlina imali su, dakle, izvan svake sumnje težnju za stvaranjem kartela, a što se jasno očitovalo baš te 1893. godine prilikom namjeravane fuzije zagrebačkog paromlina sa Zagrebačkom dioničkom tvornicom papira. O tome treba nešto više reći.

Dana 18. ožujka 1893. godine objavili su Eduard Prister, Alexander Weiss, dr Makso Steiner, Mavro Friedfeld i Josip Siebenschein osnovu za utemeljenje Zagrebačke dioničke tvornice papira. Dana 30. travnja iste godine održana je konstituirajuća skupština ovog novog dioničkog društva, u kojemu su dionice bile ovako razdijeljene: Eduard Prister 500, Alexander Weiss i I. Z. Pollaczek po 100,

²⁰ Privredni leksikon. Zagreb 1961, str. 297—298; A. Dragičević, Leksikon političke ekonomije I. Zagreb 1965, str. 324.

²¹ HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 7456—1862.

²² Pravila kralj. povlašćenoga Zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina. Zagreb 1876, str. 2, § 1; isto u drugom izdanju iz 1880, str. 2, § 1.

²³ Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 29. X. 1893; Pravila kralj. povlašćenoga Zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina. Zagreb [1902], str. 2, § 1.

te dr Makso Steiner, Mavro Friedfeld, Gioachino Prister, Makso Mayer, Ignaza Sterna sinovi i dr Lovro Vidrić po 50.²⁴ Dioničko društvo je dakle, bilo osnovano, ali je njegovo protokoliranje i odo-
 renje pravila izvršeno tek u rujnu iste godine²⁵, a gradnja same
 tvornice započela je još kasnije, u travnju 1894. godine, dok je re-
 dovna proizvodnja počela tek 10. listopada 1895. godine.²⁶ Međutim,
 glavni dioničari ovog upravo osnovanog dioničkog društva bili su
 ujedno i glavni dioničari zagrebačkog paromlina jer je u njihovim
 rukama bilo barem 4/5 svih njegovih dionica. Oni su pokušali ta-
 kozvanom fuzijom tih dvaju dioničkih društava stvoriti jedinstvenu
 upravu i ostvariti kartel. Sazvana je na brzinu i već 25. svibnja 1893.
 godine održana izvanredna skupština zagrebačkog paromlina, na
 kojoj su uspjeli izglasati sa 359 protiv 11 glasova (od prisutnih 2.019
 dionica postignuta je većina od 1.964 dionice) prijedlog ravnatelj-
 stva o fuziji i imenovanju posebnog odbora, koji će fuziju provesti.²⁷
 Sudbeni stol u Zagrebu odmah je izvršio upis o tome u trgovačkom
 registru²⁸, ali je izbio spor, u kojemu je Banski stol u Zagrebu zbog
 utoka nekih dioničara u rujnu 1893. godine poništio odluku o upisu
 u trgovački registar ne odobrivši zaključak o takozvanoj fuziji.²⁹
 Na ponovnoj izvanrednoj skupštini zagrebačkog paromlina u listo-
 padu iste godine raniji je zaključak o toj fuziji stavljen izvan snage,
 a cijelo dotadanje ravnateljstvo moralo je odstupati.³⁰ Tako pokušaj
 stvaranja kartela ovim putem nije uspio.

Na samom početku XX stoljeća neobično je bila porasla produk-
 cija u mlinskoj industriji, a istovremeno su cijene gotovim mlinskim
 proizvodima stale naglo i vrlo osjetno padati. Stoga su uprave većih
 mlinova u zemlji i uopće u Austro-Ugarskoj Monarhiji počele me-
 đusobne pregovore i savjetovanja sa željom da se proizvodnja spo-
 razumno ograniči.³¹ To se vuklo kroz cijelu 1901. i 1902. godinu, ali
 do zajedničke akcije ipak nije došlo izuzev što je odlučeno da svaki
 mlin suzi vlastitu proizvodnju prema svom nahodanju.³² Kada je
 pak uslijedila veoma obilna žetva, a produkti su imali slabi plasman

²⁴ A. Lj. Lisac, Razvoj industrije papira u Zagrebu, Zagreb 1961, str. 37—45.

²⁵ Sudbeni stol Zagreb br. VII-374-1893; III-6999-1893; 12904-gr-1893; uspore-
 di kod A. Lj. Lisac o. c. str. 44—45.

²⁶ A. Lj. Lisac o. c. str. 46—55.

²⁷ Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 25. V 1893.

²⁸ Sudbeni stol Zagreb br. 7754-gr-1893.

²⁹ Sudbeni stol Zagreb br. 8003-gr-1893, 9336-gr-1893, 9339-gr-1893, 9494-gr-1893,
 10850-gr-1893; Banski stol Zagreb br. 16044—1893.

³⁰ Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 29. X 1893.

³¹ Baumgarten-Meszleny, Kartelle und Trusts. Berlin 1906, str. 280;
 W. Offergeld, Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung
 Ungarns... Jena 1914, str. 13, 224—225; A. Fellner, Die wirtschaftliche Ent-
 wicklung der Mühlenindustrie Kroatien-Slavoniens. Zürich—Wien 1921, str.
 113—114.

³² Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 30. IX. 1902 (29. redo-
 vita), izvještaj ravnateljstva; A. Fellner o. c. str. 113.

i nisku cijenu, veliki mlinovi nastavili su započetu akciju smanjenja produkcije, te je postignut sporazum, kojemu se i zagrebački paromlin priključio stegnuvši kvantitativno svoju proizvodnju.³³ To je ujedno bila prva uspješna zajednička akcija u našoj mlinskoj industriji.

Ipak, mada je to općenito dovoljno poznato, treba konstatirati da najveći dio industrije živežnih namirnica predstavlja proizvodna djelatnost, u kojoj je svaki pokušaj monopoliziranja tržišta znatno otežan. Najvažniju proizvodnu vrstu ove grane industrije čine mlinovi, koji su zbog svog velikog broja, te neposredno kontakta s tržištem sirovina i isto tako s potrošačima vrlo nepodesan tip poslovanja za stvaranje kartelnog režima.³⁴ Zato je među mlinovima kod nas oduvijek teško dolazilo do sporazumijevanja i zajedničkih akcija, a početkom XX stoljeća, kada su stali nicati uglavnom mlinovi namijenjeni podmirivanju lokalnih potreba, bilo je još teže izvršiti neko racionalno rajoniranje tržišta i stvoriti koliko toliko jedinstven sistem prodaje, a kamoli postići sporazum o zajedničkom istupanju na tržištu. Veći mlinovi pokušali su zato nametnuti vodeću ulogu okolnim manjim mlinovima i srodnim poduzećima, pa je tim putem pošao i zagrebački paromlin, koji se nakon svoje potpune katastrofe 1906. godine izgrađivao prema najsvremenijim zahtjevima tehnike u mlin vrlo velikih kapacitetnih mogućnosti.

³³ Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 29. IX. 1903 (30. redovita); W. Offergeld o. c. str. 13; A. Fellner o. c. str. 113—118.

³⁴ S. M. Kukuljević, *Industrija Jugoslavije 1918—1938*. Beograd 1941, str. 429.

POLOŽAJ MLINARA I NJIHOVE ORGANIZACIJE

Poznato je da je pravo mlinarenja (*jus molae*, *jus molam exercendi*) od starine bilo takozvano kraljevsko pravo (*regalia*). Za korištenje tim pravom plaćale su se razne daće i porezi. Po hrvatsko-ugarskom pravu »*jus molae*« — pravo mlinarenja pripadalo je među manja kraljevska prava (*minora*), te se kraljevskim poveljama prenosilo na pojedine ovlaštenike. Tako su na području feudalnih posjeda to pravo uživali feudalni gospodari, a na području gradova ono je pripadalo općinama, pa se od osoba, koje su se u njihovo ime tim pravom služile, ubirala određena daća (*taxa molarum*, *taler melinski*).¹ S takvim oporezovanjem mlinova susrećemo se već u poreznoj reformi kralja Ljudevita 1521. godine, kada je od svakog mlinskog kamena trebalo platiti u ime kraljevskog poreza po jedan floren.² Hrvatski sabor uveo je 1749. godine poseban porez na mli-

¹ A. Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Budapestini 1901*; Z. Herkov: *Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske II. Zagreb 1956*, str. 24—25, 453.

² Kovachich, *Sylloge decretorum comitalium inclity regni Hungariae. Pestini 1818*, str. 293.

nove i odredio da svaki mlin na Savi ima ubuduće plaćati godišnje jedan floren i 10 novčića, na Dravi dva florena i na Kupi jedan floren, dok se svi ostali mlinovi na drugim vodama imaju svrstati prema jačini u tri razreda i plaćati od mlinskog kola u prvom razredu 10 groša, u drugom 5 groša i u trećem 10 denara.³ Ta daća kod nas je kasnije jednolično uređena urbarijalnim propisima kraljice Marije Terezije.⁴

Držati mlin — vodenicu bio je, dakle, beneficij zemaljskog gospodara, no on ipak nije bio i njegov monopol, jer po Terezijanskom urbaru »kmet se trčati nemore, da bi ravno na gospodskom melinu svoj žitek mleti moral, nego je sloboden na kojgod melin odpeljati i zemleti.«⁵ S ukidanjem svih kmetskih podavanja 1848. godine nestaje i ova daća, jer je Hrvatski sabor svojim člankom XXVII izričkom odredio: »Sve urbarske dosadašnje službe i daće prestaju za uvijek (§ 1). Svaki dosadašnji kmet jest neograničeni vlastnik svoje urbarske zemlje (§ 3). Svaka občina i svaki stanovnik njezin ima pravo na svom zemljištu bez svake daće rakiju peći, opeke (cigle), vapno (kreč) žgati i mlina svake vrsti i pilane (žage) u smislu obстоjećih zakonah graditi i posjedovati (§ 6)«. ⁶ Ipak, likvidacija dotadašnjih feudalnih prava nije baš posve lako tekla, pa carski patent od 2. ožujka 1893. godine određuje: »U obziru prava gospoštinskoga glede toćenja, mlinah i ribarenja bit će i nadalje pravilom ustanove zakonah, postojavih do 1. travnja 1848., nego s priuzdržanjem uređenja prava ovih.«⁷

³ Z. Herkov o. c. str. 24—25.

⁴ A. Fellner, *Die wirtschaftliche Entwicklung der Mühlenindustrie Kroatien-Slavoniens*. Zürich—Wien 1921, str. 41—42.

⁵ *Urbarium Marije Terezije*, Sedmi del, § 5 (prevod odobren 3. VI 1774, br. 2744). *DAZ, Acta consilii croatici 1774* (A-66); M. Vežić, *Urbar hrvatsko-slavonski*. Zagreb 1882, str. 140; A. Fellner o. c. str. 41—43; M. Lanović, *Privatno pravo tripartita*. Zagreb 1929, str. 256; R. Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860)*. Zagreb 1951, str. 404.

⁶ Zapisnik Sabora trojendne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 5. i slijedećih mjeseca lipnja i srpnja danah godine 1848. držanog, članak XXVII, § 1, 3 i 6. Vidi kod S. Pejaković, *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848*. Wien 1861, str. 69—70; S. Car: *Naredba radi ukinutja tlake*. Varaždin 1848; M. Vežić o. c. str. 498.

⁷ Odsjek IV, § 34 (XIV. kom. Drž. zakonskog lista br. 40; *Zemaljski vladni list 1853*, razd. I, kom. VIII, br. 44, str. 167); *Cesarski patent od 2. Ožujka 1853*. o izvešbi razterećenja zemljišnoga u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1853; usporedi i tekst IV. odjeljka §§ 32—25: »Motive zu dem Entwurfe eines kaiserlichen Patentes zur Durchführung der Grundentlastung und Regelung der Urbarial- und der ihnen verwandten Besitzverhältnisse in den Königreichen Kroatien und Slavonien« od 1. II. 1853, gdje se veli: »Der kroat.-slavon. Landtag vom Jahre 1848 hat alle Regalrechte auf die Unterthanen dahin ausgedehnt, dass sie mit Ausnahme des nur von den Gemeinden durch Verpachtung auszuübenden Schankrechtes, dieselben auf ihren eigenen Grund und Boden ausüben können... Das Mülhrecht ist ein Gewerbe und seine Regulierung muss nach höheren Gewerbs- und Polizeirücksichten erfolgen...« Vidi također kod M. Vežić o. c. str. 362—363, 541—543.

Prema tome, tek 1848. godine dobio je u načelu svaki građanin pravo da na svom zemljištu slobodno izgradi i drži mlin. Do tada su mlinari bili uglavnom zakupnici gosposkijskih mlinova, koje su gradili, uzdržavali i koristili svjetovni ili crkveni feudalci za svoje potrebe, što znači u prvome redu za potrebe svoga gospodarstva, a zatim i za potrebe podložnih im kmetova, ali i u trgovačke svrhe. Vlastelini su obično posjedovali i po više mlinova, te su ih davali u zakup uz dosta znatnu zakupninu s obzirom na obaveze iz kraljevskih prava, a zakupnici bi gotovo uvijek bili izučeni mlinari. Oni su feudalcu plaćali zakupninu prema pismenom ugovoru, te su morali uz to brinuti se da mlinski uređaji budu uvijek u redu, dok su troškovi materijala za popravke i održavanje išli na teret vlasnika — feudalca.

Rad u mlinovima bio je oduvijek težak i naporan, jer se mljelo i danju i noću, bez obzira na nedjelje i blagdane. Mlinska kola zastala su u pravilu samo onda kada je bilo nužno »klepanje« kamenova ili vršenje popravaka na glavnim uređajima. Taj prilično obiman posao, koji se nije smio prekidati, mlinar nije uvijek bio u stanju sâm obavljati. Zato su mu bili potrebni pomagači, koji će ga po potrebi moći za neko vrijeme i zamijeniti u poslu. Vrlo često su to bili članovi njegove porodice, a ako mu oni u poslu nisu mogli pomagati, on bi uzimao mlinarskog pomoćnika ili bar slugu, pa je taj kod njega imao stan i hranu, te još i neku nadnicu ili plaću u novcu ili na primjer u desetini od ušura.⁸

Nekadanji mlinarski majstori bili su organizirani kao i majstori zanatlije drugih struka u cehovima, koji se kod nas pojavljuju još u XV stoljeću.⁹ Ti cehovi bili su privilegirane organizacije, koje su okupljale zanatlije na istom teritoriju (gradu, trgovištu, kraju) iste struke ili srodnih struka, ako je bilo malo majstora jedne struke. Cehovi reguliraju na određenom teritoriju proizvodnju dotičnog zanata, propisuju standardnu kvalitetu proizvoda i kontroliraju robu svojih članova. Oni često organiziraju i zajedničku opskrbu članova sirovinama, pa i prodaju robe na sajmovima. Osim toga oni reguliraju opće tržište, određuju cijene proizvoda i količinu same proizvodnje, zatim utvrđuju broj djetića kod pojedinih majstora, fiksiraju im visinu plaće i radno vrijeme, a vrše i neku vrst socijalnog osiguranja svojih članova.¹⁰ Povlašteni karakter ovih cehovskih udruženja produžio se i u drugu polovicu XIX stoljeća, mada su cehovski privilegiji bili doknuti zaključkom Hrvatskog sabora 1848. godine. Privremeni naputak za organizaciju trgovine i obrta, koji je

⁸ F. Hefele, Naši domaći obrti. Građa za obrtno nazivoslovlje. Sisak 1896, str. 110—111, 113, 119.

⁹ Od kralja Matije Korvina dobili su zagrebački postolari cehovski privilegij 1446. godine, a 1466. godine i krznari, uzdari, remenari i sedlari za zajednički ceh (Gj. Szabo, Stari Zagreb. Zagreb 1941, str. 417; R. Bičanić o. c. str. 71).

¹⁰ R. Bičanić o. c. str. 51; Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, str. 654—656; Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956, str. 339.

ban Josip Jelačić izdao 1851. godine, definirao je cehove ovako: »Cehovi su redovito povlašteno društvo više samostalnih obrtnika, majstora, koji imaju pravo i sposobnost tjerati jednu vrst obrta« (§ 112), a karakter valjanih cehova priznao je samo onima koji posjeduju kraljevski privilegij, dok ostale smatra samo dobrovoljnim obrtničkim udruženjima.¹¹

U starom Zagrebu spominju sačuvane isprave već 1201. godine na širem i 1257. godine na užem području razne mlinove¹², a od 1355. godine dalje i pojedine mlinare poimence¹³, pa se na jednom mjestu 1461. godine navode kao mlinari otač (Francek) i njegov sin.¹⁴ Hrvatski naziv »mlinar« susrećemo prvi put u ispravama 1363. godine¹⁵, a u jednoj parnici 1476. godine spominje se prvi put i žena — mlinarka, naime »Jelka mlinaricza«.¹⁶ Na žalost o samome radu mlinara u Zagrebu u najstarije doba nema nikakvih podataka u sačuvanim starim ispravama.

Jedan popis pučanstva Zagreba iz 1769. godine obuhvatio je i mlinove. Među njima nalazi se i jezuitski mlin, koji drži u zakupu mlinar Juraj Skaurin i imade jednog »druga«, što u to doba označava majstora ili kalfu.¹⁷ Ugovor pak o davanju u zakup jezuitskog mlina na Ksaveru 1773. godine navodi da se taj mlin daje »dvem purgari i peki« — dakle opet dvojici majstora.¹⁸ No za nas je daleko zanimljiviji podatak koji nalazimo u službenom iskazu s popisom tadašnjih obrtnika u Zagrebu, koji su 19. ožujka 1782. godine sastavili gradski senatori Franjo Macan i Karlo Fröschl. Tada je u Zagrebu (Grič, uže područje) sa svega 2.689 stanovnika bilo 10 mlinara, 8 njihovih pomoćnika i 4 sluge.¹⁹ Bez sumnje je vrlo zanimljivo ove brojke usporediti s brojkama jednog poreznog popisa u sačuvanoj ispravi iz 1367, odnosno 1368. godine (Curiae item nu-

¹¹ Zemaljski i vladni list za krunovine Hrvatsku i Slavoniju od 21. XI 1851; R. Bičanić o. c. str. 81.

¹² I. K. Tkalčić, Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 26—27, doc. 32; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III. Zagreb 1905, str. 7, doc. 8; L. Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerüka iz god. 1201 (Rad JAZU knj. 283. Zagreb 1951, str. 245—318).

¹³ I. K. Tkalčić o. c. IV. Zagreb 1897, str. 13, 16, 17, 57, 347.

¹⁴ I. K. Tkalčić o. c. VII. Zagreb 1902, str. 202.

¹⁵ I. K. Tkalčić o. c. IV. Zagreb 1897, str. 302; V. Mažuranić, Prinosi a hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 672.

¹⁶ I. K. Tkalčić o. c. XI. Zagreb 1905, str. 27.

¹⁷ DAZ, *Acta Civitatis Zagrabiae* 1769, u popisu pod brojem 16; R. Strohal: Popis pučanstva iz godine 1769. u Zagrebačkoj Gričkoj Gorici (»Zagreb« II, Zagreb 1934, str. 313—317, 347—349).

¹⁸ DAZ, *Acta irregestrata Societatis Jesu Zagrabiensis* (ranije DA Budapest) fasc. IV (1773) br. 81; R. Horvat, Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 92—93.

¹⁹ E. L[asowski], Zagrebački obrtnici 1782. (»Zagreb« V. Zagreb 1937, str. 410).

merus inquilinorum et taxa eorundem in civitate Grecensi annus 1367 et 1368). Tada su, naime, u Zagrebu od 2.810 stanovnika bila samo 3 mlinara navedena među obrtnicima.²⁰

Čini se da je u Zagrebu već koncem XVIII stoljeća postojao posebni mlinarski ceh²¹, no škrinja, pečatnjak i cehovska »tablica« toga ceha koji su sačuvani nose urezanu godinu 1818.²² U to su doba važile za cehove odredbe Općeg cehovskog reda (Allgemeine Zunftordnung), koji je 1813. godine izdao car Franjo I.²³ Taj cehovski red je propisivao dvije godine nauka za pekare, stolare, užare, lončare i licitare, a četiri godine za krznare, kožare, zlatare i urare, dok za sve ostale obrte, dakle i za mlinare, tri godine nauka.²⁴ Kada su mlinarski djetici dovršili propisani nauk, oni su za primitak u ceh kao majstora morali izraditi »majstorštuk«, koji bi im cehovska skupština odredila, a obično je predstavljao neki dio mlinskog uređaja ili alata. Tako je po zaključku skupštine zagrebačkog mlinarskog ceha od 26. prosinca 1835. godine imao kandidat Pavel Lah, 'arendator melina gospona varaškoga plebanuša' izraditi vreteno, a posao njegov nadzirali su mlinarski majstori Ivan Kos i Ferdinand Vogel. No prema ocjeni »spravišća« od 30. rujna 1836. godine rad kandidata imao je »falingu«, koju je on morao otkupiti s jednim forintom. Ipak mlinarskim majstorom i pravim članom mlinarskog ceha on je postao tek pošto je uplatio cehu majstorsku taksu od 25 forinti, te takse od 1 forinte za cehovsku zastavu i 5 forinti za cehovsku »tablicu«. Godine 1833. jedan kandidat morao je izraditi mlinski kamen, a drugi također vreteno, koje su i 1838. godine dobila u izradu još dvojica kandidata.²⁵ No bilo je i slučajeva primanja u ceh bez ispita. Tako je prema zapisniku zagrebačkog mlinarskog ceha od 15. ožujka 1835. godine Anton Cvajer, ovdašnji »purger« stekao vlastiti mlin na Savi i htio postati mlinarskim majstorom i članom ceha. Taj put ceh ga je primio bez »majstorštuka«, ali uz dosta visoku naplatu od 45 forinti (25 forinti majstorske takse, 5 forinti za cehovsku »tablicu«, 5 forinti za djetičko oslobođenje, 1 forintu za cehovsku zastavu, 1 forintu za vosak i 8 forinti za otkup »majstorštuka«).²⁶

²⁰ I. K. Tkalčić, Dva odlomka za poviest grada Zagreba u XIV. vieku (Starine JAZU knj. 7. Zagreb 1875, str. 13—46, tekst popisa na str. 37—46); M. Rogošić, Gornji grad (Zagrebačka panorama I. Zagreb 1961, br. 6, str. 152—154).

²¹ R. Horvat, Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 420; R. Bičanić o. c. str. 71.

²² Pohranjeni su u Muzeju grada Zagreba; fotografija cehovske »tablice« objavljena je u: Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, str. 656; Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba prigodom hiljadu-godišnjice hrvatskog kraljevstva 925—1925. Zagreb 1925, str. 43, 54.

²³ Opchinzke naredbe za skupčinu y drustvo czechov kralyeztva ungerzko-ga. Budim 1813; R. Bičanić o. c. str. 82.

²⁴ Ibid.

²⁵ R. Horvat, Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 9—10.

²⁶ Ibid. str. 30.

Zagrebački mlinarski ceh imao je dvije vrste članova: gradske majstore, koji su jedini bili punopravni, te takozvane »landmajstore«, to jest one izvan užeg gradskog područja, jer je u ovome cehu bilo članova i iz udaljenijih krajeva kao na primjer arendator mlina na Lonji i zakupnik mlina u Bukovcu. Ti »landmajstori« plaćali su pola takse i primali pola dijela u diobi, bili su oprošteni od obveznog prisustvovanja cehovskim misama i nisu morali sudjelovati u procesijama i sprovodima, ali su ipak trebali pohađati redovne cehovske sastanke, koji su se održavali četiri puta na godinu. Tada su gradski majstori morali u cehovsku »ladicu« uplatiti po 24 krajcara, a »landmajstori« polovicu toga iznosa. Članovi ceha bili su obavezni sudjelovati kod određenih procesija, sprovoda i cehovskih misa (4 puta godišnje), a za izostanke plaćala se globa. Glavna godišnja skupština — »cehovsko spravišće« — održavala se početkom mjeseca jula svake godine i tada su »cehmeštri« morali polagati račun. Od novca u cehovskoj »ladici« jedan dio se ostavljao u blagajni, a drugi se dijelio među članove tako da su gradski majstori dobivali cijeli dio, a »landmajstori« polovicu dijela. Ako u cehovskoj »ladici« nije bilo dosta novca, dioba se među članovima nije vršila.²⁷ Do 1839. godine zagrebački mlinarski ceh davao je prema posebnom ugovoru godišnje 10 forinti i bolnici milosrdne braće za liječenje svojih članova i djetića (pola iznosa uzimalo se iz cehovske »ladice«, a pola su morali platiti djetići), a kasnijih godina po 14 forinti godišnje.²⁸

Zagrebački mlinarski ceh brojio je 1834. godine 25 članova ukupno. Gradskih majstora bilo je 19, a imena su im: Nikola Drobčić, Ivan Kos, Mihalj Schönberger, Franjo Hak, Marko Gorenc, Bernard Škrejner, Martin Medić, Šimun Kovačević, Martin Strosar, Ferdinand Vogel, Matija Kuharić, Josip Mikulan, Matija Smodila, Stjepan Šterković, Leopold Mesur, Stjepan Kermelić, Josip Rempfl i udove mlinarskih majstora Schleicha i Huzjaka. »Landmajstora« je bilo 6, i to: Josip Munić, Šimun Štrosar, Franjo Agres, Stjepan Ilinić, Ivan Podgoršek i Lovro Jakob. Iduće 1835. godine ovaj ceh je imao 17 gradskih i 4 ladanjska mlinara, a 1836. godine 15 gradskih i 6 ladanjskih majstora.²⁹

Do 1859. godine u Hrvatskoj se razlikuju dvije vrste obrta: jedna *policajna* (to jest oni obrti koji se brinu za »prvaj potreboće čovečanskog življenja«) i druga *kommercijalna* (slobodni obrti). Broj prvih se nije mogao uvećati jer je od vlasti određen prema lokalnim potrebama i nalazi se pod njezinom kontrolom, te nije podložan slobodnoj konkurenciji u cijenama, pošto su cijene od strane vlasti limitirane. U tu skupinu uvršteni su bili i mlinari.³⁰ Carskim patentom od 20. prosinca 1859. godine uvedena je potpuna sloboda obr-

²⁷ Ibid. str. 38, 44—45.

²⁸ Ibid. str. 39.

²⁹ Vidi citirano pod 27; R. Bićanić o. c. str. 71.

³⁰ R. Bićanić o. c. str. 76.

ta.³¹ Novi »Obrtni red« stupio je na snagu 1. svibnja 1860. godine i on je kod nas stvarno bio dokinuo cehovsko uređenje, kojemu su već i onako razvoj manufakture i osobito pojava industrije bili potpuno oduzeli prijašnju moć i važnost. No cehovi su ipak još i dalje životvarili i postojali sve do donošenja Obrtnog zakona po zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru 27. veljače 1872. godine.³² Zagrebački mlinarski ceh bio je još i 1887. godine na okupu, te je dao izraditi i novi cehovski »cimer«.³³ Kada su stariji članovi njegovih — glavni nosioci cehovskih tradicija — pomalo poumirali, nestalo je i ovog mlinarskog ceha. Nove prilike i veliki trgovački i industrijski mlinovi potisnuli su male zagrebačke mlinarske obrtnike potpuno, ali su oni ipak još jednoč, i to čak 1930. godine pokušali stvoriti svoju organizaciju. Osnovali su, naime, Zadrugu mlinarskih obrtnika s o. j. i učlanili je u Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga.³⁴ Kako je taj pokušaj zanimljiv, reći ćemo o njemu nešto više.

Dana 13. srpnja 1930. godine održana je u Zagrebu osnivačka skupština spomenute zadruge. Bilo je prisutno 19 mlinarskih obrtnika samovlasnika, i to 9 iz Zagreba (Fran Arbes, Maksimilijan Jiržik, Mirko König, Ivan Pfeifer, Josip Sulhauser, Jakob Valenčić, Branko Veljković, Zvonko Veljković i Anton Zamola), dvojica su bila iz Slovenije, a ostali iz Moslavine i Slavonije. Za predsjednika ravnateljstva zadruge bio je izabran Mirko König, mlinarski obrtnik na Ksaveru u Zagrebu. Odmah su donesena i pravila nove zadruge. Za sjedište zadruge određen je Zagreb, a područje djelovanja obuhvatilo je cijelu državu (§ 1). Zadatak je zadruge da na temelju uzajamnosti i samopomoći pomaže svoje zadrugare — mlinarske obrtnike radi očuvanja i unapređivanja njihovog obrta. Prema tom zadatku imalo je biti u cjelokupnom poslovanju zadruge mjerodavno podizanje članova u materijalnom i moralnom pogledu, a ne težnja za dobitkom. Djelatnost zadruge obuhvatila je, dakle: a) provođenje skupne nabave pšenice i ostalih mlinarskih sirovina za svoje članove; b) vršenje skupne prodaje mlinskih proizvoda svojih članova; c) skupno nabavljanje mlinskih uređaja, strojeva i nekretnina za mlinove članstva; d) nabavljanje potrepština za mlinske obrtnike; e) nabavljanje i davanje zajmova i predujmova članovima za mlinske proizvode; f) uzimanje novca u zajam. Zadruga se osim navedenoga ne smije ničim drugim baviti, a naročito nikako s poslovima špekulativne naravi i politikom (§ 2). Članovi zadruge mogu biti mlinarski obrtnici i mlinarski stručnjaci ukoliko samostalno raspolažu svojom imovinom (§ 3). Zadržni udio iznosi 3.000— dinara, uplativ i u obrocima po 100 dinara (§ 13). Svaki član jamči peterostrukim

³¹ Reichsblatt für das Kaiserthum Österreich. Wien 1859, str. 622. i dalje.

³² Hrvatska enciklopedija III, Zagreb 1942, str. 654—656.

³³ Ovaj cehovski »cimer« čuva se u Muzeju grada Zagreba, a fotografija njegova objavljena je u: Hrvatska enciklopedija III, Zagreb 1942, str. 655.

³⁴ Okružni sud Zagreb, br. 32845-gr-R-816/30; upis u trgovački registar izvršen je 3. svibnja 1930. godine.

iznosom upisanih zadružnih udjela, ali tek pošto se obaveze ne mogu podmiriti iz pričuване glavnice i ostalog imetka zadruge ili iz udjela zadrugara (§ 8). Uz pričuvenu glavnicu (čisti poslovni višak i upisnina) postoji i mlinarska zaklada, koja ima služiti za unapređivanje mlinarskog obrta, a za nju se određuje dio prihoda na glavnim skupštinama (§ 15). Cjelokupno poslovanje vezano je uz članstvo i propise Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga, preko kojega se vrše i svi zajmovi i kod njega ulaže gotovina (§ 60). On vrši i nadzor nad zadrugom (§ 61), te u slučaju njezine likvidacije preuzima preostalu imovinu (§ 17).³⁵

Vidjeli smo da je od 19 osnivača bilo samo devetorica mlinarskih obrtnika iz Zagreba, te se može reći da je već pri samom osnutku bilo očito kako je upravo ta činjenica bila slaba strana ove organizacije, jer će uskoro — uglavnom već do 31. ožujka 1931. godine — istupiti upravo oni članovi izvan Zagreba uz izuzetak mlinara iz Velike Bršljanice kod Garešnice. Kada je 12. travnja iste godine održana izvanredna skupština, bilo je na njoj prisutno samo 7 od preostalih 8 članova zadruge, te je konstatirano da je u svemu bilo održano 5 sjednica, da u zadrugu nije pristupio niti jedan novi član, da veći dio članova osnivača nije uplatio ni zadružne udjele i da je prihvaćena likvidacija zadruge, koju je zatim prihvatio i nadležni sud. Tako je poslovanje ove zadruge zaključeno 18. siječnja 1934. godine i 4. veljače iste godine na likvidacionoj skupštini zadruga je likvidirana. S njome je propao i zadnji pokušaj nekog organiziranja preostalih mlinarskih obrtnika u Zagrebu.³⁶

³⁵ Mlinarski list II, Zagreb 1930, br. 6—8.

³⁶ Okružni sud Zagreb, Zbirka isprava Zb-17-1930 (br. 46985-gr-R-816/30).

RADNIŠTVO PAROMLINA

Dok se u drugim zemljama Evrope polovinom prošlog stoljeća industrijalizacija već nalazila u punom zamahu, Hrvatska je još ekonomski zaostala zemlja, a Zagreb daleko od vodenih i željezničkih puteva prema moru i evropskim trgovačkim centrima. Međutim nakon izgradnje prvih željezničkih pruga, a osobito nakon šestog decenija XIX stoljeća, pomalo se otvaraju vrata kapitalističkom razvoju u Hrvatskoj, pa se postepeno izgrađuje ekonomska i socijalna baza za stvaranje radničkog pokreta.¹ Dotada je kod zanatskog i manufakturnog radništva Hrvatske i Zagreba prevladao stari srednjovjekovni cehovski duh i ono je više ili manje bilo još neorganizirano i potpuno prepušteno sebi. No uporedo s prodorom i razvojem kapitalističke proizvodnje u Hrvatskoj se pojavljuje i proletarijat, koji se u to doba svodi na pojam siromaha, jer eko-

¹ M. Gross: Počeci radničkog pokreta u Hrvatskoj (Historijski zbornik VIII. Zagreb 1955, str. 1—39).

nomaska osnovica ove zemlje još nije bila toliko razvijena, da bi se moglo pomišljati na organiziranje masovnog radničkog pokreta. Tako je rješavanje radničkog pitanja bilo uglavnom prepušteno djelokrugu rada raznih dosta brojnih humanitarnih društava i vjerskih organizacija.

Poslije 1867. godine nastupa odjedno veća aktivnost socijal-demokrata, uglavnom preko agitatora iz Mađarske i Austrije, a prva njihova veća akcija među zagrebačkim radništvom zabilježena je 20. rujna 1869. godine, kada je održan dogovor oko 150 radnika raznih struka.² A pošto je osnovano »Zagrebačko radničko društvo«, počela se u godinama 1872—1875. okupljati u njemu većina radnika Zagreba, pa su tako 25. travnja 1875. godine ovome društvu korporativno pristupili i radnici zagrebačkog paromlina.³ Preko ovoga društva bila je sada omogućena svestrana propaganda austrijskih socijal-demokrata, koji su počeli nastupati uopće dosta borbeno i reformistički. No još su prošla gotovo dva decenija prije nego što je došlo do osnivanja mjesnih strukovnih organizacija radnika. Vlasti su, naime, uporno nastojale da ne dođe do organiziranog okupljanja radnika i isto tako uporno odbijale da im se izda dozvola za slobodno djelovanje, pa je akcija 1889—1895. bila prisiljena usmjeriti svoju djelatnost na formiranje ilegalnih radničkih sindikata.⁴ Radništvu tako nije preostalo drugo, nego da svoju solidarnost s radničkom klasom u svijetu manifestira jedino prilikom svakogodišnjih prvomajskih proslava, zborova i povorki, a ove su u Zagrebu od 1890. godine dalje bile organizirane redovito⁵ i u njima su, dakako, sudjelovali i radnici zagrebačkog paromlina.

Prilike u mladoj zagrebačkoj industriji i uopće industriji Hrvatske bile su uglavnom dosta teške. Radnika nije bilo mnogo, oni nisu bili organizirani i bili su prepušteni više ili manje eksploataciji poslodavaca — kapitalista, koji su iz hrvatske industrije u razvoju željeli postići što veće dobitke uz minimalna ulaganja i upotrebu što jeftinije radne snage, a ove je ovdje bilo na pretek. Državne vlasti čvrsto su stajale na strani interesa kapitalista i svojim »radničkim« zakonodavstvom slabo su regulirale odnose radnika i njihovih poslodavaca. Njihovi propisi, tako »Privremeni napatuk za organiza-

² Narodne novine XXXV, br. 217, Zagreb 23. IX 1869; br. 228, Zagreb 6. X 1869; Agramer Zeitung XLV, br. 27, Zagreb 5. X 1869; Zatočnik I, br. 18, Zagreb 24. X 1869; također vidi kod J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860—1880), Zagreb [1957], str. 19—26.

³ V. Korač, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji I, Zagreb 1929, str. 101; J. Cazi o. c. str. 237.

⁴ Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj za godinu 1917—1919, I, Zagreb 1955, str. 9; J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1895), I, Zagreb [1960], str. 198—199.

⁵ V. Cecić, Prva proslava Prvog maja u Zagrebu (Crveno proljeće. Svjedočanstvo o Prvom maju. Zagreb 1958, str. 35—44); A. Lj. Lisac, Uz 70-godišnjicu prve radničke prvomajske proslave u Zagrebu (Zagrebačka tvornica papira, mjesečnik III, Zagreb 1960, br. 1—5, str. 3—5).

ciju trgovine i obrta«, koji je izdao ban Josip Jelačić 1857. godine,⁶ i »Obrtni red za austrijsko carstvo« iz 1859. godine, koji je stupio na snagu 1. svibnja 1860. godine⁷, pozabavili su se samo radom žena i djece, a ovaj posljednji (Obrtni red) zabranjivao je radnicima svako udruživanje, dogovaranje, štrajk ili bilo koje drugo sredstvo, kojim se od poslodavca iznuđuju bolji uvjeti rada.⁸ Na taj način dane su bile kapitalistima potpuno odriježene ruke da obaveznim poslovnim redom sami donose propise o radu u svom poduzeću, dok je radnicima bilo »slobodno« taj njihov poslovni red prihvatiti ili pak ne stupiti kod njih u posao.⁹ To je dovelo do toga da u je u Hrvatskoj u to vrijeme radni dan radnika u manufakturi i industriji trajao prosječno 13—15 sati (od 5,6 ili 7 sati ujutro do 7 ili 8 uveče s pola do jednosatnim prekidom u podne), dok je u cijeloj Evropi još od konca XVIII stoljeća njegovo trajanje iznosilo u prosjeku 12—14 sati.¹⁰ U zagrebačkom paromlinu radilo se i danju i noću, u dvije smjene po 11 sati, s prekidom od jednog sata, ali i nedjeljom i blagdanom.¹¹

Tako je potkraj XIX stoljeća i u Hrvatskoj industrijski kapitalizam izjednačio radničke interese odstranivši stara cehovska shvaćanja i klasiranje radnika prema njima, te ih stavio u jednak položaj prema poslodavcima i kapitalističkoj klasi. To je dovelo do pojave klasno svjesnog i homogenog proletarijata sa svojim određenim zahtjevima i organizacijama, sindikalnim i političkim.¹² Zato su u izjavi o zaštiti radnika prema osnovi i programu Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji na drugom stranačkom zboru 1896. godine jasno deklarirani ovi radnički zahtjevi:

1) organiziranje radničkog zakonodavstva, koje treba da obuhvati uvođenje osamsatnog radnog vremena, zabramu rada djeci ispod 14 godina, zabramu odnosno ograničenje noćnog rada, nedjeljni počinak od 36 sati, određivanje minimalnih radničkih nadnica i zabramu kartelnih dogovora;

⁶ Zemaljski i vladni list za krunovine Hrvatsku i Slavoniju od 21. XI 1851; R. Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860). Zagreb 1951, str. 81.

⁷ Reichsblatt für das Kaiserthum Österreich. Wien 1859, str. 622 i dalje.

⁸ J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860—1880). Zagreb [1957], str. 9.

⁹ R. Bičanić o. c. str. 291.

¹⁰ J. Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, II, München-Berlin 1928, str. 464; J. Kulischer, Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka II, Zagreb 1957, str. 178; R. Bičanić o. c. str. 289.

¹¹ Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886, Zagreb 1887, str. 185; Radnički glasnik II, br. 16, Zagreb 30. VIII 1888; J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1895), I, Zagreb [1960], str. 193—194, 237, 244.

¹² R. Bičanić o. c. str. 310—311.

- 2) uređenje radničkih komora;
- 3) rješavanje sporova između poslodavaca i radnika na obrtničkim sudovima;
- 4) radničko pravo na organiziranje strukovnih udruženja;
- 5) zabranu proizvodnje i raspačavanja jela i pića štetnih po zdravlje.¹³

Poslije 1895. godine, to jest nakon osnutka Socijaldemokratske stranke za Hrvatsku i Slavoniju, dobivaju ilegalne sindikalne organizacije svoje centralno rukovodstvo u vodstvu te stranke, sastavljenom od radnika, koji su ujedno bili i delegati pojedinih sindikalnih organizacija. S druge strane, sama Socijaldemokratska stranka nema svojih posebnih organizacija među radništvom, već su upravo ti ilegalni sindikati istovremeno i njezine stranačke organizacije, a što je učinjeno prema uzoru u Mađarskoj. Lokalna zagrebačka konferencija stranke 1896. godine donijela je odluku da treba nastojati svakoj struci dati svoju stručnu organizaciju, koja će formirati odbor od tri člana, a članstvo je obavezno na primanje stranačkog organa »Sloboda«. Zatim je 1901. godine u Zagrebu osnovan Međustrukovni odbor s funkcijom mjesnog sindikalnog vijeća, kojemu je bio zadatak da pripremi osnivanje zemaljske sindikalne centrale. Taj period ilegalnih sindikata, kojima Khuenov režim u Hrvatskoj nije nikako htio odobriti slobodno djelovanje, odbacujući svaka podnesena pravila ako su u njima bili spomenuti sindikalni zadaci nije potrajao samo do pada toga režima 1903. godine, već gotovo do pada prve hrvatsko-srpske koalicione vlade, koja je neposredno pred svoj pad u lipnju 1907. godine napokon potvrdila pravila za desetak sindikalnih organizacija.¹⁴ Prema raspoloživim statističkim podacima bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 1906. godine organizirano preko 13.000 radnika (ukupno je bilo u Hrvatskoj i Slavoniji oko 50.000 radnika) u ilegalnim sindikatima (od toga u Zagrebu 2.959 radnika), a u mlinarskom sindikatu bilo je 96 članova.¹⁵

Zatim se počelo sa osnivanjem Općeg radničkog saveza (ORS), pa su još u toku 1907. godine predana zemaljskoj vladi u Zagrebu pravila na odobrenje, ali su ona bila odobrena tek koncem 1909. godine. Taj Opći radnički savez bio je, kako se najbolje vidi iz izvještaja na njegovoj prvoj godišnjoj skupštini održanoj 20. veljače 1911. godine, pretežno zagrebačka lokalna organizacija. Imao je u 1910. godini 11 podružnica s nekih 750 članova. Prema izvještaju na godišnjoj

¹³ Istorijski arhiv KPJ, sv. IV, Beograd 1950, str. 56—58; M. Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj XIX stoljeća. Izabrani izvori, Zagreb 1957, str. 69—73; A. Lj. Lisac, Razvoj industrije papira u Zagrebu, Zagreb 1961, str. 361.

¹⁴ Slobodna riječ VI, Zagreb 7. VI 1907; J. Cazi: Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1895), I, Zagreb [1960], str. 228—230; A. Lj. Lisac o. c. str. 361.

¹⁵ V. Korac o. c. II. Zagreb 1930, str. 70—71.

skupštini 25. veljače 1912. godine povećao se, doduše, broj njegovih podružnica na 24 (od toga 10 u Zagrebu) s ukupno oko 2.400 članova, ali je do svoje četvrte godišnje skupštine održavane 11. travnja 1914. godine izgubio većinu članstva, a istovremeno je prestao postojati i veći dio ranije osnovanih podružnica. Početkom prvog svjetskog rata 1914. godine Opći radnički savez posve je obustavio rad.¹⁶ Kada je u ljetu 1908. godine bila osnovana posebna organizacija mlinara u Zagrebu, bila je i ona priključena živežarskom savezu i Općem radničkom savezu.¹⁷ Nakon prvog svjetskog rata održan je 22. i 23. studenog 1920. godine u Slavonskom Brodu kongres ujedinjenih živežara, pa su prema njegovoj rezoluciji sve dotadnje sindikalne organizacije radnika prehrambene industrije ušle u Savez radnika životnih namirnica Jugoslavije.¹⁸

Za radnike je, međutim, postojalo i socijalno osiguranje, čiji se prvi podaci naziru već u »Služinskom redu« iz 1853. i 1857. godine. Prema propisima ovog »Služinskog reda« bio je svaki poslodavac dužan pružati služinčadi, koja oboli u službi, opskrbu i liječenje u trajanju od četiri tjedna.¹⁹ Za rudare donesen je 23. svibnja 1854. godine poseban rudarski zakon, a zatim je 1. svibnja 1860. godine stupio na snagu ranije spomenuti »Obrtni red« iz 1859. godine.²⁰ On je u svom § 85. predvidio da sva poduzeća koja uposljuju više od 20 radnika moraju ustanoviti pripomoćne blagajne. Tako su nastale razne tvorničke, poduzetničke i zadružne bolesničke blagajne. Obrtni zakon od 1869. godine proširio je djelovanje ovih blagajni i na pružanje naknade za sve nesreće na poslu.

Ove, dakle, tvorničke blagajne (zване i kućnim blagajnama) obuhvaćale su sve radnike u poduzeću, a doprinos se odbijao od radničkih zarada prilikom same isplate. Treba, međutim, reći da su s tim blagajnama rukovali vlasnici, odnosno direktori poduzeća i da predstavnici radnika obično nisu imali nikakve mogućnosti da utječu na upravljanje s novcem iz tih blagajna. Ako je došlo do likvidacije poduzeća ili uopće do financijskih poteškoća u poslovanju poduzeća, uplaćivani radnički novac redovito je propadao, a radnici koji su godinama uplaćivali svoje doprinose u ovakve blagajne ostajali su tako pod starost bez posla i neopskrbljeni, jer im se uplaćeni novac nije nikada vraćao, a pri likvidaciji poduzeća bili su otpušteni.²¹

Trgovačkom pomoćnom osoblju osigurao je naknadu za slučaj bolesti (najduže kroz 7 tjedana) Zakonski članak XXXVII od 1875.

¹⁶ Ibid. str. 406—407, 409.

¹⁷ Ibid. str. 387—388.

¹⁸ J. Cazi, Nezavisni sindikati 1921—1929. I. Zagreb 1962, str. 28.

¹⁹ J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1895), II, Zagreb 1958, str. 85.

²⁰ vidi citirano pod 7.

²¹ Radnički prijatelj I, br. 1, Zagreb 4. X 1874; br. 6, Zagreb 8. XI 1874; J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860—1880). Zagreb [1957], str. 197—204.

godine (trgovački zakon), a Zakonski članak XVII od 1884. godine (obrotni zakon) predvidio je osnivanje posebnih pripomoćnih blagajni u raznim obrtnim radnjama. Te su blagajne podmirivale sredstva za svoje obaveze iz doprinosa članova i poslodavca, no doprinos poslodavca nije mogao biti veći od jedne trećine doprinosa njegova pomoćnika. Ipak svi ti propisi nisu ni izdaleka radništvu pružili zadovoljavajuće socijalno osiguranje.

Zakonski članak XIV od 1891. godine »o podupiranju obrtničkih i tvorničkih namještenika za slučaj bolesti« prvi je zakon o osiguranju, koji je postavio princip obaveznog osiguranja radnika za slučaj bolesti u Hrvatskoj i Slavoniji. Ali i po njemu bili su osigurani samo stalni radnici u obrtu i industriji, i to do određene visine zarade (zdravstvena zaštita i potpora za vrijeme nesposobnosti — hranarina do 50% od osigurane zarade — pogrebnina u dvadeseterostrukom iznosu osigurane zarade). Osiguranikov doprinos bio je dvije trećine, a poslodavčev jedna trećina. To osiguranje provodile su blagajne za potporu bolesnika.²²

Dalmacija i Istra dobile su obavezno zakonsko osiguranje za slučaj nesreće na poslu još 28. prosinca 1887. godine, a za slučaj bolesti 30. ožujka iduće 1888. godine. U Hrvatskoj i Slavoniji uvedeno je osiguranje za slučaj nesreće na poslu tek banskom naredbom od 6. travnja 1909. godine na osnovu Zakonskog članka XIX iz 1907. godine. Osiguranje je ujedno prošireno i na sve trgovačke namještenike, a obaveza osiguranja uvedena je neovisno o prijavi poslodavca. Po tom zakonu provodilo se i osiguranje za slučaj nesreće na poslu, pa je ono pružalo pravo na 60%-tnu rentu od godišnje zarade, na koju su u slučaju smrti osiguranika, zbog nesreće na poslu, imali pravo njegova udovica i djeca. Taj je zakon izmijenjen, odnosno nadopunjen 1917. godine, kada su, među ostalim, povišene hranarina i pogrebnina, a bolničko liječenje produženo na trajanje od 26 sedmica.

Takvo obavezno radničko osiguranje provodila je Zemaljska blagajna za potporu bolesnih radnika i za osiguranje protiv nezgoda u Zagrebu za cijelo područje Hrvatske i Slavonije. No najznačajniji rezultat borbe radničke klase bio je Zakon o osiguranju radnika od 14. svibnja 1922. godine, koji je u odnosu na ranije propise proširio obavezu osiguranja na sve osobe u radnom odnosu bez obzira na posao i visinu zarade. Tim zakonom provedeno je napokon obavezno osiguranje po jedinstvenom sistemu za sve vrste osiguranja (bolest, nesreća iznemoglost, starost, smrt) i s organizacijom s jednakim pravima i obavezama za cijelo državno područje.²³

²² Ovaj Zakonski članak donesen je 9. IV 1891. godine na zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru; J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1895), II, Zagreb 1958, str. 90—91.

²³ Narodna Republika Hrvatska. Informativni priručnik. Zagreb 1953, str. 370—373.

A kakav je bio položaj radnika zagrebačkog paromlina?

U tom velikom paromlinu, koji je po svojoj proizvodnji i opremljenosti išao u red najvećih i najmodernijih mlinova ne samo u zemlji nego i u Austro-Ugarskoj Monarhiji, nije bilo mnogo radnika. Prema raspoloživim podacima²⁴ dobiva se ovakav pregled o broju njegovih radnika u nekim godinama:

Godina	radnika	Godina	radnika
1869.	20	1918.	75
1873.	30	1922.	200
1886.	60	1924.	160
1892.	60	1929.	150
1900.	100	1945.	202

Općenito se smatralo da je položaj radnika u ovom modernom poduzeću bio neusporedivo najbolji u odnosu na radnika drugih tvornica i industrija, jer je posao u paromlinu bio u tolikoj mjeri mehaniziran, da su gotovo sve glavnije poslove obavljali strojevi. Radnici su radili raspoređeni u dvije smjene (radilo se danju i noću) po 11 radnih sati dnevno s jednosatnim prekidom i zarađivali prema izvještaju zemaljskog tvorničkog nadzornika zagrebačke trgovačko-obrtne komore 1890. godine prosječno 1 forint i 10 novčića na dan. Zarada im se isplaćivala svake subote, dok su nadmlinar i strojar bili na mjesečnoj plaći i imali stan od uprave paromlina.²⁵ Godine 1891. zemaljski tvornički nadzornik iste komore izvijestio je »da zagrebački paromlin plaća osiguravajuću premiju za sve svoje radnike«.²⁶ Prema publikaciji o gospodarsko-šumarskoj izložbi 1891.

²⁴ Izvještaj gradskog poglavarstva u Zagrebu zemaljskoj vladi od 9. I 1870 (HAZ, Grad. pogl. Zagreb br. 4665—1870); P. Matković, Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnosajih. Spomenica na svjetsku izložbu u Beču 1873, Zagreb 1873, str. 95—96; Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva... Zagreb 1887, str. 185; A. Hudovski, Zagreb i okolica... Zagreb 1892, str. 45; J. Ibler: Gospodarsko-šumarska izložba... Zagreb 1892, str. 237—240; V. Korač o. c. II. Zagreb 1930, str. 377; V. Pavlaković, Industrija Jugoslavije. Zagreb 1922, str. 278; J. Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 524—525; Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV, Zagreb 1929, str. 1231; podaci iz elaborata Zagrebačkog paromlina 1946. godine.

²⁵ J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1895), I, Zagreb (1960), str. 237, 249.

²⁶ Izvještaji zem. tvorničkih nadzornikah o strukovnom pregledavanju tvornicah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1891; J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1895) II, Zagreb 1958, str. 90.

godine u Zagrebu u ovom paromlinu »privreda radnika iznosi do 30.000 for. na godinu«, a »radnici su od g. 1888. izdašno osigurani za slučaj nezgoda i posvemašnje nemoći, te i njihove udovice i siročad dobivaju poslije smrti mirovinu«. ²⁷

Međutim, radničke novine upravo iz ovoga razdoblja (1888. godine) prikazale su u prilično drugačijem svjetlu položaj radnika ovog paromlina:

»Pripovijedaju nam, da su radnici u paromlinu izvrženi kojekakvim hirom namještenog upravnog osoblja. Tako su nedavno, pošto se zgrada paromlina popravljala, bili radnici paromlina po nadmlinaru i mašinisti prisiljeni (grozilo im se naime otpustom iz službe), da služe zidarom za težake, te ne samo da im se tim naprtio teži posao, kojemu nisu vični, već se od njih zahtjevalo, da moraju da pače još i 1 sat bez ikakve naknade dulje raditi, nego li je to uobičajeno (rade obično 11 sati), kad pri svom poslu u paromlinu rade, te im se sat sa 8—10 nč. nadoknađuje. Nije dosta što siromašni radnici u paromlinu, kad paromlin radi, i onako ne imaju valjane zaslužbe, jer gube po 1 ili 2 dana na tjedan te sa 4—7 fr. svojoj obitelji polaze, već ih se i na ini način dosta opterećiva i prikraćuje. Upozorujemo ravnateljstvo paromlina, da pripazi na te nečovječne prilizice, koji se u prilizivanju natječu a podređenoga radnika gaze gdje mogu, jer da će se inače morati misliti, da je i samo ravnateljstvo, s timi prilizicama sporazumno što mi ipak nevjerojemo, da ne bi po njih časno bilo«. ²⁸

Pa i istina o »izdašnom osiguranju« paromlinskih radnika može se najbolje vidjeti iz sudbine »Zaklade za podupiranje onemogućih radnika (osnovane 1894. godine) i »Činovničke mirovinske zaklade« (osnovane 1896. godine), koje su 1909. godine upotrijebljene za pokriće manjaka nastalih zbog pronevjere tadašnjeg ravnatelja paromlina i za saniranje poslovnih gubitaka uz obrazloženje da činovnička mirovinska zaklada »danas još sačinjava naše vlasništvo, bez ikakva prava činovnika na nju«, dok presahnuće radničke zaklade vlasnici nisu smatrali uopće potrebnim obrazlagati. ²⁹ Stanje tih fondova, koji su postojali u razdoblju 1895—1909, i odnos njihovog kretanja prema ukupnim fondovima paromlina pokazuje ovaj pregled: ³⁰

²⁷ J. Ibler o. c. str. 237—240.

²⁸ Radnički glasnik II, br. 16, Zagreb 30. VIII 1888.

²⁹ Zagrebački paromlin, zapisnici god. skupštine od 18. VII 1894 (21. redovita) i 10. IV 1909 (35. redovita), izvještaji ravnateljstva.

³⁰ Zagrebački paromlin, bilance 1894/95—1909. predložene na god. skupština 1895—1910 (22—36. redovita).

Poslovna godina	Radnička zaklada	Činovnička zaklada	Fondovi ukupno
1894/95.	312.—	—	75.491,82
1897/98.	1.636,84	4.286,44	176.656,51
1898/99.	2.236,84	6.663,60	199.689,32
1899/1900.	5.673,60	18.193,56	439.557,06
1900/01.	6.000.—	20.800.—	475.437,33
1901/02.	6.578.—	23.712.—	580.848,21
1902/03.	7.004,16	26.740,48	622.798,20
1903/04.	6.964,16	27.810,09	631.868,88
1907.	7.118,76	30.962,49	613.462,59
1908.	6.839,76	—	446.839,76
1909.	6.839,76	—	10.394,99

Kraj takvih prilika i očitog izrabljivanja radništva od uprave zagrebačkog paromlina i njegovih vlasnika — dioničara očekivali bismo barem neku aktivnost radnika paromlina i njihov organizirani otpor. Međutim, oni tek početkom ovog stoljeća stvaraju svoju prvu organizaciju (1909—1908),³¹ pa je prvi njihov štrajk zabilježen istom početkom ožujka 1912. godine, kada su se digli radnici u skladištima paromlina tražeći povišicu plaće. O njegovom ishodu nemamo podataka³², no zna se da su radnici svojim čvrstim nastupom ipak uspjeli postići znatnije povišenje zarada u toku 1914. godine.³³

³¹ Vidi citirano pod 15 i 17.

³² V. Korač o. c. II, Zagreb 1930, str. 415.

³³ Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 25. IV 1915 (41. redovita).

PRILOZI

Analize poslovanja zagrebačkog paromlina:

- 1) Bilančni pregled 1875/76—1907
- 2) Kretanje dionica 1875/76—1907.
- 3) Raspored fondova 1875/76—1909.
- 4) Pregled zaliha i brutto-prihoda od mlinskih proizvoda 1875/76—1895/96.
- 5) Ekonomičnost i rentabilnost poslovanja 1877/78—1895/96.

Poslovna godina	Bilanca	Nekretnine postrojenja i inventar	Zalihe	Dobitak	Gubitak	Temeljna dionička glavnica	Fondovi	Sveukupni poslovni troškovi	Moneta
1875/76.	615.429,75	322.062,75	95.117,93	14.357,08	—	500.000.—	2.147,56	—	for.
1876/77.	594.771,63	336.429,99	24.000.—	51.308,21	—	500.000.—	17.266,62	—	for.
1877/78.	636.371,45	335.167,39	115.577,10	25.623,75	—	500.000.—	32.164,23	63.018,52	for.
1878/79.	727.104,51	349.224,13	281.193,66	26.205,28	—	500.000.—	46.732,57	74.145,90	for.
1879/80.	678.022,49	350.904,96	62.445,80	40.224,34	—	500.000.—	63.096,93	59.616,15	for.
1880/81.	680.911,01	349.632,34	209.102,87	683,63	—	500.000.—	65.305,21	66.665,74	for.
1881/82.	656.684,45	359.294,54	138.147,06	—	15.582,20	500.000.—	66.014,41	58.161,56	for.
1882/83.	871.172,55	361.000.—	301.862,38	15.357,65	—	500.000.—	78.860,53	70.848,02	for.
1883/84.	911.412,97	361.000.—	211.192,38	—	6.575,63	500.000.—	80.098,72	78.879,90	for.
1884/85.	783.167,22	375.000.—	210.092,76	15.404,23	—	500.000.—	95.606,72	71.206,25	for.
1885/86.	759.129,11	387.000.—	202.641,94	15.304,51	—	500.000.—	110.000.—	63.644,78	for.
1886/87.	808.416,88	391.000.—	233.056,57	350,32	—	500.000.—	110.361,98	66.609,65	for.
1887/88.	854.575,50	393.000.—	256.822,04	—	346,60	500.000.—	117.096,94	66.508,57	for.
1888/89.	882.324,31	393.000.—	311.401,54	—	9.436,47	500.000.—	77.433,24	66.407,30	for.
1889/90.	814.024,42	393.000.—	231.668,91	—	3.004,32	500.000.—	77.738,26	65.175,76	for.
1890/91.	893.085,07	393.000.—	331.136,68	—	13.020,87	500.000.—	92.557,19	63.922,97	for.
1891/92.	996.856,37	393.000.—	425.495,83	—	31.659,70	500.000.—	93.290,51	61.443,27	for.
1893/94.	—	—	—	23.664,45	—	500.000.—	10.860,82	45.806,41	for.
1894/95.	864.257,11	283.210,40	230.362,98	63.897,05	—	250.000.—	75.491,82	117.376,44	for.
1895/96.	935.210,16	306.656,37	273.711,06	48.081,08	—	375.000.—	102.150,95	128.751,80	for.
1896/97.	602.395,89	—	31.987.—	63.769,99	—	375.000.—	55.206,89	—	for.
1897/98.	1.078.021,72	355.198,88	237.795,47	61.943,70	—	375.000.—	176.656,51	—	for.
1898/99.	1.242.763,41	364.966,60	391.806,68	62.237,04	—	375.000.—	199.689,32	—	for.
1899/1900.	2.963.623,70	732.136,87	1.204.856,05	101.276,73	—	750.000.—	439.557,06	—	Kr.
1900/01.	3.223.068,48	760.039,14	1.269.304,09	109.750,66	—	750.000.—	475.437,33	—	Kr.
1901/02.	3.421.200,87	867.192.—	1.224.356,74	100.563,43	—	1.000.000.—	580.898,21	—	Kr.
1902/03.	3.539.193,63	878.073,60	1.200.672,84	98.187,20	—	1.000.000.—	622.798,20	—	Kr.
1903/04.	3.936.526,63	1.041.484,37	1.391.141,04	101.090,38	—	1.000.000.—	631.868,88	—	Kr.
1907.	5.317.651,02	1.219.077,07	1.667.139,02	—	194.209,23	1.000.000.—	613.462,59	—	Kr.

Poslovna godina	Dionička glavica	Broj izdanih dionica	Dionička nominala	Dobitak	Gubitak	Prisutno dioničara	Broj položenih dionica na skupštinama		Dividenda i superdivi-	Moneta
							red godišnjim	izvanrednim		
1875/76.	500.000.—	2.500.	200.—	14.357,08	—	11	993	—	5.—	for.
1876.	500.000.—	2.500.	200.—	—	—	17	—	1.275	—	for.
1876/77.	500.000.—	2.500.	200.—	51.308,75	—	14	1.117	—	20.—	for.
1877/78.	500.000.—	2.500.	200.—	25.623,75	—	12	928	—	10.—	for.
1878/79.	500.000.—	2.500.	200.—	26.205,28	—	16	1.923	—	—	for.
1879/80.	500.000.—	2.500.	200.—	40.224,34	—	15	2.050	—	16.—	for.
1880/81.	500.000.—	2.500.	200.—	693,63	—	12	1.451	—	—	for.
1881/82.	500.000.—	2.500.	200.—	—	15.582,20	9	1.522	—	—	for.
1882/83.	500.000.—	2.500.	200.—	15.357,65	—	9	1.339	—	6.—	for.
1883/84.	500.000.—	2.500.	200.—	—	6.575,63	11	1.228	—	—	for.
1884/85.	500.000.—	2.500.	200.—	15.404,23	—	12	1.036	—	—	for.
1885/86.	500.000.—	2.500.	200.—	15.304,51	—	10	1.019	—	—	for.
1886/87.	500.000.—	2.500.	200.—	350,32	—	12	1.271	—	—	for.
1887/88.	500.000.—	2.500.	200.—	—	346,60	9	846	—	—	for.
1888/89.	500.000.—	2.500.	200.—	—	9.436,47	10	835	—	—	for.
1889/90.	500.000.—	2.500.	200.—	—	3.004,32	10	982	—	—	for.
1890/91.	500.000.—	2.500.	200.—	13.020,87	—	12	1.874	—	5.—	for.
1891/92.	500.000.—	2.500.	200.—	—	31.659,70	9	1.332	—	—	for.
1893.	500.000.—	2.500.	200.—	—	—	12	—	2.019	—	for.
1893.	500.000.—	2.500.	200.—	—	—	17	—	2.034	—	for.
1894.	500.000.—	2.500.	200.—	—	—	14	—	1.800	—	for.
1893/94.	500.000.—	2.500.	200.—	23.664,45	—	23	1.786	—	3,50	for.
1894/95.	250.000.—	2.500.	100.—	63.897,05	—	19	1.769	—	7.—	for.
1895/96.	375.000.—	3.750.	100.—	48.081,08	—	?	1.591	—	—	for.
1896/97.	375.000.—	3.750.	100.—	63.769,99	—	21	2.795	—	—	for.
1897/98.	375.000.—	3.750.	100.—	61.943,70	—	24	3.120	—	—	for.
1898/99.	375.000.—	3.750.	100.—	62.237,04	—	17	3.002	—	9.—	for.
1899/1900.	750.000.—	3.750.	200.—	101.276,73	—	18	2.285	—	14.—	Kr.
1900/01.	750.000.—	3.750.	200.—	109.750,66	—	18	2.858	—	14.—	Kr.
1901/02.	1.000.000.—	5.000.	200.—	100.563,43	—	16	2.138	—	14.—	Kr.
1902/03.	1.000.000.—	5.000.	200.—	98.187,20	—	23	2.831	—	14.—	Kr.
1903/04.	1.000.000.—	5.000.	200.—	101.090,38	—	19	2.339	—	14.—	Kr.
1907.	1.000.000.—	5.000.	200.—	—	—	29	—	4.421	—	Kr.
1907.	1.000.000.—	5.000.	200.—	—	194.209,23	17	3.057	—	—	Kr.

Poslovna godina	Pričuvna zaklada (Rezervni fond)	Specijalna pričuvna zaklada (Doknadni fond)	Fond za podupiranje radnika	Činovnička mirovinska zaklada	Ostali fondovi	Fondovi ukupno	Dobitak	Gubitak	Mo- ne- ta
1875/76.	1.622,82	524,74	—	—	—	2.147,56	14.357,08	—	for.
1876/77.	5.513,35	11.753,27	—	—	—	17.266,62	51.308,21	—	for.
1877/78.	8.657,69	23.506,54	—	—	—	32.164,23	25.623,75	—	for.
1878/79.	11.405,35	35.327,22	—	—	—	46.732,57	26.205,28	—	for.
1879/80.	15.946,93	47.150,—	—	—	—	63.096,93	40.224,34	—	for.
1880/81.	18.155,21	47.150,—	—	—	—	65.305,21	693,63	—	for.
1881/82.	18.864,41	47.150,—	—	—	—	66.014,41	—	15.582,20	for.
1882/83.	19.860,53	59.000,—	—	—	—	78.860,53	15.357,65	—	for.
1883/84.	21.098,72	59.000,—	—	—	—	80.098,72	—	6.575,63	for.
1884/85.	24.106,72	71.500,—	—	—	—	95.606,72	15.404,23	—	for.
1885/86.	26.000,—	84.000,—	—	—	—	110.000,—	15.304,51	—	for.
1886/87.	26.361,98	84.000,—	—	—	—	110.361,98	350,32	—	for.
1887/88.	27.096,94	90.000,—	—	—	—	117.096,94	—	346,60	for.
1888/89.	27.433,24	50.000,—	—	—	—	77.433,24	—	9.436,47	for.
1889/90.	27.738,26	50.000,—	—	—	—	77.738,26	—	3.004,32	for.
1890/91.	28.557,19	64.000,—	—	—	—	92.557,19	13.020,87	—	for.
1891/92.	29.290,51	64.000,—	—	—	—	93.290,51	—	31.659,70	for.
1893/94.	3.360,82	7.500,—	—	—	—	10.860,82	23.664,45	—	for.
1894/95.	3.679,82	71.500,—	312,—	—	—	75.491,82	63.897,05	—	for.
1895/96.	19.305,31	—	—	—	82.845,64	102.150,95	48.081,08	—	for.
1896/97.	—	—	—	—	—	55.206,89	63.769,99	—	for.
1897/98.	25.210,77	—	1.636,84	4.286,44	145.522,46	176.656,51	61.943,70	—	for.
1898/99.	28.216,08	15.000,—	2.236,84	6.663,60	147.572,80	199.689,32	62.237,04	—	for.
1899/1900.	62.544,30	284.000,—	5.673,60	18.193,56	69.145,60	439.557,06	101.276,73	—	Kr.
1900/01.	67.473,19	304.000,—	6.000,—	20.800,—	77.164,14	475.437,33	109.750,66	—	Kr.
1901/02.	135.392,95	30.000,—	6.578,—	23.712,—	385.215,26	580.898,21	100.563,43	—	Kr.
1902/03.	147.759,60	30.000,—	7.004,16	26.740,48	411.293,96	622.798,20	98.187,20	—	Kr.
1903/04.	145.576,85	30.000,—	6.964,16	27.810,09	421.517,78	631.868,88	101.090,38	—	Kr.
1907.	155.630,02	—	7.118,76	30.962,49	419.751,32	613.462,59	—	194.209,23	Kr.
1908.	—	—	6.839,76	—	440.000,—	446.839,76	—	1.248.519,77	Kr.
1909.	3.555,23	—	6.839,76	—	—	10.394,99	—	122.871,31	Kr.

Prilog 4.

Pregled zaliha i brutto-prihoda od mlinskih proizvoda

Poslovna godina	Zalihe brašna	Zalihe pšenice	Brutto-prihod od mlin. proizvoda
1875/76.	88.208,30	—	—
1876/77.	13.000.—	—	—
1877/78.	102.277,08	1.973,17	109.270,08
1878/79.	169.140,08	95.384,98	124.182,79
1879/80.	37.141,24	10.298,80	—
1880/81.	179.709,16	17.065,85	71.522,87
1881/82.	125.490,45	—	46.900,50
1882/83.	240.708,45	48.610,16	112.610,62
1883/84.	163.629,05	26.063,18	77.879,90
1884/85.	111.829,75	67.969,34	115.717,07
1885/86.	172.005,46	—	99.716,46
1886/87.	189.476,92	20.457,64	72.016,22
1887/88.	169.646,40	68.988,40	76.494,59
1888/89.	295.720,52	—	63.761,96
1889/90.	216.913,86	—	87.878,78
1890/91.	300.509,59	13.481,77	100.624,43
1891/92.	349.043,11	60.530,69	31.397.—
1893/94.*	—	—	69.470,86
1894/95.	186.412,45	24.608,02	183.780,36
1895/96.	255.463,92	—	178.614,47

* rad mlina započeo 2. XII 1893.

Prilog 5.

Ekonomičnost i rentabilnost poslovanja 1877/78—1895/96*

Poslo- vna go- dina	Prihod	Rashod	Dobitak (čisti)	Gubitak	Eko- no- mič- nost	Ren- tabil- nost
1877/78.	109.270,08	84.954,54	24.315,54	—	1,28	22,3
1878/79.	124.182,79	98.601,26	25.581,53	—	1,29	20,6
1880/81.	71.522,87	71.053,58	469,29	—	1,00	0,7
1881/82.	46.900,50	62.482,70	—	15.582,20	0,75	—
1882/83.	112.610,62	97.252,97	15.357,65	—	1,16	13,6
1883/84.	77.879,90	84.455,53	—	6.575,63	0,92	8,4
1884/85.	115.717,07	100.312,84	15.404,23	—	1,15	13,3
1885/86.	99.716,46	84.816,18	14.900,28	—	1,18	14,9
1886/87.	72.016,22	71.970,41	45,81	—	1,00	0,1
1887/88.	76.494,59	76.841,19	—	346,60	0,99	—
1888/89.	63.761,96	73.198,43	—	9.436,47	0,87	—
1889/90.	87.878,78	90.883,10	—	3.004,32	0,97	—
1890/91.	100.624,43	87.603,56	13.020,87	—	1,15	12,9
1891/92.	31.397,—	63.056,70	—	31.659,70	0,50	—
1893/94.	69.470,86	45.806,41	23.664,45	—	1,52	36,9
1894/95.	183.780,36	121.270,54	62.509,82	—	1,52	34,0
1895/96.	178.614,47	132.904,60	45.709,87	—	1,34	25,6

* Ekonomičnost ($E = \frac{\text{Prihod}}{\text{Rashod}}$) i rentabilnost ($R = \frac{\text{Čisti dobitak} \times 100}{\text{Prihod}}$)
izračunati po Hamariću, odnosno Vielu (usporedi literaturu)

DAS MÜHLENWESEN VON ZAGREB VON DEN ÄLTESTEN
ZEITEN BIS ZUM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Das Mühlenwesen gehört zu den ältesten Gewerben, die Mühlen, besonders die Wassermühlen, waren und blieben das Prototyp aller maschineller Vorrichtungen. Das Gebiet von Zagreb ist seiner Konfiguration nach sehr günstig für das Mühlenwesen, viele Gewässer fließen von dem Zagreber Gebirge zum Fluss Sava. Diese günstige Lage sahen die Stadtverwaltung, die Kirche, die Feudalherren und die Zagreber Bürger sehr bald ein. Aufgrund von zahlreichen Dokumenten ersieht man vom 13. Jh. an die Lozierungen der Mühlen, ihre Inhaber und Pächter, sowie verschiedene Geschehnisse, Konflikte und Verordnungen. Der Vf. befasst sich besonders mit privaten Mühlen in Zagreb und seiner näherer Umgebung, die im 19. Jh. besonders gedeihten. Jedoch nach 1895 gingen sie ihrem Niedergang zu. Vor dem II. Weltkrieg wurde in den meisten die Arbeit eingestellt.

Ein grosser Umschwung entstand mit der Errichtung der industriellen Zagreber Dampfmühle (Zagrebački paromlin 1862), einer der modernsten Dampfmühlen in Österreich-Ungarn. Nach einem grossen Brand 1906 wurde der Betrieb noch moderner eingerichtet. Der Vf. berichtet auch über die Inhaber der Dampfmühle (Konsortium, später Aktiengesellschaft), die Aktionäre, das Kapital, sowie auch über die Versuche der Kartellisierung der Mühlenindustrie. Die Lage der Müller wird auch analysiert, ihre Innung (bis 1872), die Genossenschaft der Zagreber Müller (1930), sowie auch die Lage der Arbeiter der Zagreber Dampfmühle und die Anfänge ihrer Klassenaktivität (seit dem Jahre 1869), erste Arbeitsniederlegungen (1912, 1919, 1920). Die beigelegten Tabellen geben ein Bild zur Analyse der Produktions- und Finanzresultate vom Jahre 1872. an.